

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ • ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Οι βυζαντινές πόλεις

8ος - 15ος αιώνας

*Προοπτικές της έρευνας
και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*

Επιμέλεια
Τόνια Κιουσοπούλου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ • ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ

(8ος-15ος ΑΙΩΝΑΣ)

*Προοπτικές της έρευνας
και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*

Επιμέλεια:
Τόνια Κιουσοπούλου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2012

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
Πανεπιστημιούπολη, Ρέθυμνο, 74100
Τηλ. 28310 77780, Fax: 28310 77782
e-mail: dean@phl.uoc.gr
www.phl.uoc.gr

Η ΕΚΔΟΣΗ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΟ ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΙΩΑΝΝΑΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

© 2012 Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης
& Τόνια Κιουσοπούλου

Πρώτη έκδοση: Ιούνιος 2012
Εκτύπωση: SELECTOR GROUP S.A.

ISBN 978-960-9430-06-7

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

<i>Βραχυγραφίες</i>	ix
Εισαγωγή	xi
Χαράλαμπος Μπούρας: Μεσοβυζαντινές και ύστεροβυζαντινές πόλεις από την σκοπιά της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής.	1
Τάσος Τανούλας: Αναζητώντας την αντίληψη του αστικού χώρου στο Βυζάντιο	15
Helen G. Saradi: The Byzantine Cities (8th-15th Centuries): Old Approaches and New Directions	25
Νίκος Τσιβίκης: Πού πάνε οι πόλεις, όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης βυζαντινής Μεσσήνης.	47
Χριστίνα Τσιγωνάκη: <i>Πόλεων ανέλπιστοις μεταβολαῖς</i> : Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Γόρτυνα και την Ελεύθερνα της Κρήτης (4ος-8ος αι.)	73
Ηλίας Αναγνωστάκης: Μονεμβασία – Λακεδαίμων: Για μια τυπολογία αντιπαλότητας και για την Κυριακή αργία στις πόλεις.	101
Νικόλας Μπακιρτζής: Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων: Αισθητική, ιδεολογίες και συμβολισμοί	139
Myrto Veikou: Byzantine Histories, Settlement Stories: <i>Kastra</i> , «Isles of Refuge», and «Unspecified Settlements» as In-between or Third Spaces Preliminary Remarks on Aspects of Byzantine Settlement in Greece (6th-10th c.)	159

N. E. Καραπιδάκης: Οι πόλεις των αρχόντων: η δυναμική και τα όρια ενός τύπου αστικής ανάπτυξης. Ήπειρος, Αιτωλοακαρνανία, Μοριάς (13ος-16ος αι.)	207
Κώστας Μουστάκας: Μεθοδολογικά ζητήματα στην προσέγγιση των πληθυσμιακών μεγεθών της υστεροβυζαντινής πόλης.	225
Τόνια Κιουσοπούλου: «Αστοί» και «αγροίκοι» κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή.	253
Demetrios Kyritses: Revolts in Late Byzantine cities. Is a reappraisal possible?	263
Titos Papamastorakis: Myzithras of the Byzantines / Mistra to Byzantinists	277

B P A X Y Γ P A Φ I E Σ

<i>ABSA</i>	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>ΑΔ</i>	<i>Αρχαιολογικό Δελτίο</i>
<i>AnBoll</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
<i>Annales ESC</i>	<i>Annales. Économies. Sociétés. Civilisations</i>
<i>ASAtene</i>	<i>Annuario della scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
<i>BalkSt</i>	<i>Balkan Studies</i>
<i>BAR</i>	<i>British Archaeological Reports</i>
<i>BBulg</i>	<i>Byzantinobulgarica</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
<i>BF</i>	<i>Byzantinische Forschungen</i>
<i>BNJ</i>	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
<i>Bsl</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>Byz</i>	<i>Byzantion</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CahArch</i>	<i>Cahiers archéologiques</i>
<i>BHG</i>	<i>F. Halkin, Bibliotheca Hagiographica Graeca, Bruxelles</i> ³ 1957
<i>BMGS</i>	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
<i>ΔΧΑΕ</i>	<i>Δελτίο Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>EHB</i>	<i>The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century</i> , ed. Angeliki E. Laiou, Ουάσιγκτον 2002
<i>EEBΣ</i>	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
<i>EO</i>	<i>Échos d'Orient</i>
<i>EtBalk</i>	<i>Études balkaniques</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i> ,
<i>JRA</i>	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
<i>MEFRA</i>	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>

MM	F. Miklosich – J. Müller, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , τ. Α΄-Στ΄, Βιέννη 1860-1890
OCP	<i>Orientalia christiana periodica</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , εκδ. A. P. Kazhdan κ.ά., Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991
Οικ.ΙΒ	<i>Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα</i> , τ. Α΄-Γ΄, εκδ. Αγγελική Λαΐου, Αθήνα 2006
NE	<i>Νέος Ελληνομνήμων</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus</i> , Series graeca, εκδ. J.-P. Migne, Παρίσι 1857-1866
PLP	<i>Prosopographisches Lexicon der Palaiologen Zeit</i> , εκδ. E. Trapp κ. ά., Βιέννη 1976-
ΠΠ	<i>Παλαιοιολόγεια και Πελοποννησιακά</i> , τ. Α΄-Δ΄, εκδ. Σπ. Λάμπρος, Αθήναι 1912-1930
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
REH	<i>Revue des études historiques</i>
TIB	<i>Tabula imperii byzantini</i> , εκδ. H. Hunger – J. Koder, Βιέννη 1976-
TM	<i>Travaux et Memoires</i>
VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

Εισαγωγή

πολλῶν ἀνθρώπων εἶδεν ἄστεα

Κατά το διήμερο 18-20 Οκτωβρίου 2009 το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης οργάνωσε διεθνές επιστημονικό συμπόσιο με θέμα «Οι βυζαντινές πόλεις. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, 8ος-15ος αιώνας». Ερέθισμα για τη διοργάνωση του συμποσίου υπήρξε το ειδικότερο ερευνητικό ενδιαφέρον που έχουν για τις πόλεις και το αστικό φαινόμενο κατά τη βυζαντινή εποχή τα μέλη του Τμήματος, τα οποία και συγκρότησαν την οργανωτική επιτροπή: η Όλγα Γκράτζιου, η Τόνια Κιουσοπούλου, ο Δημήτρης Κυρίτσης, ο Κώστας Μουστάκας, η Χριστίνα Τσιγωνάκη και η Βίκη Φωσκόλου.

Ο λόγος για την πόλη είναι σχεδόν ανεξάντλητος. Αρχιτέκτονες και γεωγράφοι, φιλόσοφοι και λογοτέχνες, κοινωνικοί επιστήμονες και εικαστικοί καλλιτέχνες μιλούν για την πόλη, εμπνέονται από την αστική ζωή και στοχάζονται γύρω από αυτήν, την καταγράφουν και την αναλύουν, τη μυθοποιούν ή την απορρίπτουν. Ο χώρος της πόλης συλλέγει και συμπυκνώνει πολλαπλά νοήματα, τα οποία αποκρυσταλλώνουν τον χρόνο σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή και τα οποία χρειάζεται να αποκωδικοποιηθούν για να συλληφθεί, δηλαδή να γίνει κατανοητή, η στιγμή αυτή.

Από όσα, πολλά, έχουν γραφτεί για τη σημασία των πόλεων συγκρατώ και μεταφέρω εδώ μόνον μια γνωστή και με πολλές ευκαιρίες χρησιμοποιημένη λογοτεχνική εικόνα. Την εικόνα της Ερσίλιας από τις *Αόρατες πόλεις* του Ίταλο Καλβίνο. Στην περιοχή της Ερσίλιας συναντάς τα ερείπια των εγκαταλελειμμένων πόλεων, λέγει ο Καλβίνο, χωρίς τους τοίχους που δεν αντέχουν, χωρίς τα

κόκκαλα των νεκρών που ο άνεμος στριφογυρίζει μακριά: δίχτυα από περίπλοκες σχέσεις που αναζητούν μια μορφή.

Αυτά ακριβώς τα δίχτυα που σώζονται από τις βυζαντινές πόλεις, δίχτυα ιστορικά, άρα κοινωνικά, πλεγμένα, προσπάθησαν να ανιχνεύσουν και να αποκαταστήσουν με τις ανακοινώσεις τους οι είκοσι ερευνητές από την Ελλάδα και το εξωτερικό που έλαβαν μέρος στο συμπόσιο. Οδηγητικός τους μίτος ήταν να εντοπίσουν τα σημεία εκείνα που καθιστούν το αστικό φαινόμενο ενδιαφέρον για τον μελετητή του παρελθόντος και για τον μελετητή του Βυζαντίου ειδικότερα.

Ένα συμπόσιο καλείται να απαντήσει σχεδόν αναπόφευκτα στα ερωτήματα που έχουν οι οργανωτές του. Από την άλλη όμως πλευρά η θεματική του δεν μπορεί παρά να αντανακλά τις επιστημονικές διαθεσιμότητες. Το συγκεκριμένο συμπόσιο, και, όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, ο ανά χείρας τόμος, εκκινούσε από το ερώτημα κατά πόσον η δομή και η εξέλιξη των πόλεων είναι δυνατόν να συμβάλει στην κατανόηση της βυζαντινής κοινωνίας. Αποδείχθηκε όμως ότι, για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αυτό, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να οριστεί η πόλη, να διερευνηθεί δηλαδή τί συνιστούσε πόλη στην αντίληψη των Βυζαντινών κατά εποχές, αλλά και πώς την έχουν ορίσει κατά καιρούς οι μελετητές της. Η ανάγκη να οριστεί η έννοια της πόλης διαπερνά όλες σχεδόν τις συμβολές στον παρόντα τόμο και προκύπτει καταρχήν από την πολυσημία των όρων που εντοπίζονται στα βυζαντινά κείμενα (Μ. Βέικου, Ν. Καραπιδάκης), από τους θεσμούς που δίνουν σε έναν οικισμό τον χαρακτήρα της πόλης (Τ. Κιουσοπούλου), ή/και από τους συμβολισμούς που επινοούνται για αναδείξουν τη σημασία της (Η. Αναγνωστάκης, Ν. Μπακιρτζής). Προκύπτει επίσης από το γεγονός ότι, ακριβώς επειδή το αστικό φαινόμενο είναι καθοριστικό για τη φυσιογνωμία μιας κοινωνίας, η ιστορική του μελέτη βαρύνεται πολλές φορές με αναχρονισμούς, που οι σύγχρονοι ερευνητές πρέπει να ελέγξουν και ίσως να αναθεωρήσουν (Δ. Κυρίτσης, Κ. Μουστάκας, Τ. Παπαμαστοράκης). Χαρακτηριστική από την άποψη αυτήν είναι η περίπτωση του Μυστρά που αναλύει ο πρόωρα χαμένος συνάδελφος Τ. Παπαμαστοράκης. Ο Παπαμαστοράκης παρατηρεί ότι ο βυζαντινός Μυζηθράς, σύμφωνα με τις πληροφορίες των γραπτών πηγών, αλλά και την εικόνα των σωζόμενων μνημείων, δεν υπήρξε η λαμπρή πρωτεύουσα του Δεσποτάτου, όπως την παρουσίασαν οι λίγοι ως τώρα βυζαντινολόγοι που ασχολήθηκαν με τον Μυστρά.

Τα περιεχόμενα του τόμου είναι οργανωμένα σύμφωνα με την κρατούσα χρονολογική διαίρεση της Βυζαντινής Ιστορίας. Προηγούνται τα κείμενα του Χ. Μπούρα, του Τ. Τανούλα και της Ελένης Σαράντη, τα οποία αποτιμούν την υφιστάμενη έως σήμερα επιστημονική γνώση για τις βυζαντινές πόλεις και σχολιά-

ζουν τους περιορισμούς που θέτουν οι διαθέσιμες πηγές. Ειδικότερα, ο Χ. Μπούρας περιγράφει την εικόνα που φαίνεται ότι παρουσίαζε το κτισμένο περιβάλλον, επισημαίνοντας ότι το πρωτογενές υλικό για τη σπουδή του αστικού ιστού κατά τη μέση εποχή είναι σχεδόν κατεστραμμένο, αφενός μεν λόγω της συνεχούς κατοίκησης, αφετέρου δε επειδή για πολλές δεκαετίες η αρχαιολογική σκαπάνη έδινε προτεραιότητα στα κατάλοιπα της Αρχαιότητας. Ο Τ. Τανούλας εξάλλου παρατηρεί ότι δεν υφίσταται μια βυζαντινή «γλώσσα», με την οποία θα αποτυπώνονταν οι αντιλήψεις για τον χώρο που είχαν οι Βυζαντινοί· η διερεύνηση επομένως του ζητήματος αυτού που είναι κρίσιμο για τη μελέτη του οικισμένου χώρου βασίζεται αναγκαστικά στις γραπτές πηγές κάθε εποχής, βασίζεται δηλαδή σε περιγραφές του χώρου που υφίστανται τις συμβάσεις του γραπτού λόγου. Τέλος, η Ελένη Σαράντη απογράφει την έρευνα των πόλεων κατά τα τελευταία χρόνια, σχολιάζει τα κυριότερα σχετικά δημοσιεύματα και καταλήγει στη διαπίστωση ότι χρειάζεται να υπάρξουν συνθετικές μελέτες για τη φυσιογνωμία των μέσων και ύστερων βυζαντινών πόλεων, οι οποίες επιβάλλεται να αξιοποιήσουν όλα τα υλικά και γραπτά κατάλοιπα. Κοινή ανάγκη άλλωστε όσων μελετούν τις βυζαντινές πόλεις είναι, και αναδείχθηκε με ενάργεια και στο συμπόσιό μας, η συνεργασία ιστορικών και αρχαιολόγων. Ακριβέστερα, είναι πλέον σαφές ότι η ιστορική έρευνα πρέπει να βασιστεί σε καινούρια ανασκαφικά δεδομένα ή να επανεξετάσει τα ήδη γνωστά για να αξιοποιήσει τις πεπερασμένες μαρτυρίες των γραπτών πηγών. Σε κάθε περίπτωση οι γραπτές πηγές πρέπει να εξεταστούν με καινούρια ερωτήματα, όπως φαίνεται από το παράδειγμα των αγιολογικών κειμένων, που σχολιάζει η Ε. Σαράντη. Από την άλλη πλευρά, είναι απαραίτητο ανιχνεύοντας τα αποτυπώματα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στον χώρο να τα εντάξουμε σε μια συνολική ιστορική ερμηνεία του.

Η μελέτη της βυζαντινής πόλης είχε από ενωρίς κινήσει το ενδιαφέρον των βυζαντινολόγων. Ήδη το 1958 στο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών του Μονάχου οι βυζαντινές πόλεις ήταν το αντικείμενο των ανακοινώσεων που έγιναν από τον Ε. Kirsten και τον Δ. Ζακυθινό, οι οποίοι έθεσαν τις μεθοδολογικές και εν πολλοίς τις ερμηνευτικές βάσεις για τη μελέτη των πόλεων κατά τη βυζαντινή εποχή. Έκτοτε, το ζήτημα εμμέσως ή αμέσως επανερχόταν στο προσκήνιο, και σήμερα κατέχει κεντρική θέση στη βυζαντινολογική έρευνα, ιδίως λόγω των ανασκαφικών δεδομένων που συνεχώς πληθαίνουν.

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι η μεταφορά της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη τον 4ο αιώνα υποδηλώνει την πολιτική επιλογή να μετατοπιστεί το κέντρο βάρους στην Ανατολή, όπου η αστική παράδοση ήταν εδραιωμένη. Στις συνθήκες αυτές ο ρόλος των πόλεων παρέμεινε καθοριστικός και διαμόρφωσε ορισμένα από τα δομικά χαρακτηριστικά του Βυζαντίου.

Οι πρώιμες βυζαντινές πόλεις ήταν ουσιαστικά πόλεις της ύστερης Αρχαιότητας τόσο ως προς τις λειτουργίες τους όσο και ως προς την οργάνωση του χώρου τους. Η σταδιακή εξαφάνιση του αρχαίου αστικού πολιτισμού υπήρξε παράγοντας και συγχρόνως αποτέλεσμα της μετάβασης από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Για τον λόγο αυτόν ακριβώς το χρονολογικό όριο των μελετών που συνθέτουν τον παρόντα τόμο είναι ο 8ος αιώνας. Δεδομένου άλλωστε ότι η παρακμή των υφιστάμενων από την Αρχαιότητα πόλεων υπήρξε διαδικασία μείζονος σημασίας, το αστικό φαινόμενο όπως εξελίχθηκε κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή έχει ως τώρα πιο συστηματικά αναλυθεί. Αντίθετα, λιγότερο έχουν απασχολήσει την έρευνα οι βυζαντινές πόλεις κατά τους μέσους και ύστερους χρόνους.

Ένα βασικό ζήτημα που εξετάζουν οι ιστορικοί των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων είναι το ερώτημα αν οι πόλεις κατά την περίοδο αυτήν μεταμορφώθηκαν εκ θεμελίων ή αποτελούσαν μια συνέχεια των πρώιμων πόλεων. Ασφαλώς το ζήτημα αυτό αφορά κυρίως τις πόλεις που λειτουργούσαν ήδη από τους προηγούμενους αιώνες. Οι αναμφισβήτητες αλλαγές που εν τω μεταξύ συντελέστηκαν τόσο στο διοικητικό επίπεδο όσο και στον αστικό ιστό στήριξαν την κυρίαρχη άποψη για την αγροτοποίηση της βυζαντινής κοινωνίας ως συνέπεια της δραματικής συρρίκνωσης των πόλεων. Ωστόσο, φαίνεται ότι τα δεδομένα των εν εξελίξει ανασκαφών στη Μ. Ασία, την Κρήτη και την Πελοπόννησο ξανανοίγουν τη σχετική συζήτηση. Όπως παρατηρούν ο Ν. Τσιβίκης που μελετά τη Μεσσήνη και η Χριστίνα Τσιγωνάκη που εξετάζει το παράδειγμα της Γόρτυνος και της Ελεύθερνας στην Κρήτη, τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι οι κάτοικοι των βυζαντινών πόλεων, αναλόγως προς το γεωγραφικό και οικονομικό περιβάλλον τους, επανοικειοποιήθηκαν τον αστικό χώρο και ουσιαστικά τον επανασχεδίασαν. Έτσι κατά τους προηγούμενους αιώνες ιδρύθηκαν οι μεγάλες χριστιανικές βασιλικές και τα νεκροταφεία ή απέκτησαν νέα χρήση συνυφασμένη με παραγωγικές δραστηριότητες παλαιότερες εγκαταστάσεις.

Κατά τη διάρκεια της μέσης εποχής και μάλιστα μετά τον 10ο αιώνα, όποτε οι πόλεις έχουν πλέον ανακάμψει, αλλά υπάγονται σε μια ολόενα και πιο συγκεντρωτική κεντρική εξουσία, τίθενται ερωτήματα σχετικά με τη διοίκηση και τον έλεγχό τους. Από την άποψη αυτή, είναι αξιοσημείωτη η περίπτωση της Λακεδαιμόνος, που αναλύει ο Η. Αναγνωστάκης. Η Λακεδαίμων, της οποίας ο πληθυσμός εθνοτικά ήταν ποικίλος λόγω της σλαβικού και του εβραϊκού στοιχείου που ήταν εγκατεστημένο εκεί, χρειαζόταν, για να ελεγχθεί, μια «βυζαντινή» ταυτότητα, την οποία εντέλει της έδωσε με τη δράση του ο Νίκων ο Μετανοείτε.

Η διάκριση του αστικού τοπίου από το αγροτικό απασχολεί πάντοτε την έρευνα και ως θεωρητικό ζήτημα και ως ιστορικό πρόβλημα. Ούτως ή άλλως κατά τη μεσαιωνική εποχή το διαχωριστικό όριο της πόλης από την ύπαιθρο που

την περιέβαλλε ήταν τα τείχη της. Ο Ν. Μπακιρτζής έχει καταλήξει στη διαπίστωση ότι, εκτός από τη λειτουργία τους ως ορίου, τα τείχη εξέπεμπαν αισθητικά μηνύματα, τόσο καθεαυτά όσο και για την πόλη που περιέκλειαν, ενσωμάτωναν σύμβολα προστασίας για τους κατοίκους, αλλά και για τους εχθρούς της, αποτύπωναν πληροφορίες για τους φορείς της εξουσίας. Τείχη όμως περιέβαλλαν και μικρότερους οικισμούς που δεν ήταν πόλεις. Η Μ. Βέικου χρησιμοποιώντας το παράδειγμα ορισμένων οικιστικών θέσεων της Ηπείρου διερευνά την εγκυρότητα των αναλυτικών κατηγοριών που χρησιμοποιούνται στην αρχαιολογική μελέτη των μεσοβυζαντινών οικισμών και παρουσιάζει εναλλακτικές μεθοδολογικές επιλογές και ερμηνευτικά εργαλεία.

Είναι ενδιαφέρον ότι από μια άλλη σκοπιά και για την εποχή αμέσως μετά τη λατινική κατάκτηση ο Ν. Καραπιδάκης εξετάζει τις πόλεις των αρχόντων στην ίδια περιοχή, αλλά και στην Πελοπόννησο, δηλαδή σε μιαν εποχή και σε περιοχές όπου ο κατακερματισμός της κεντρικής εξουσίας επιτρέπει στα κάστρα να αποκτήσουν χαρακτηριστικά πόλης ως πολιτική και στρατιωτική έδρα των τοπικών αρχόντων.

Όπως σημειώθηκε ήδη, οι μελέτες για την ύστερη πόλη είναι περιορισμένες, για λόγους που μπορούν να συνδυαστούν και με την περιορισμένη θέση που κατέχει γενικώς η ύστερη εποχή στη μελέτη του Βυζαντίου. Η παραδοσιακή ιστοριογραφία ταύτισε την ύστερη εποχή με την παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τη θεώρησε ως επίλογο μιας λαμπρής πορείας. Ωστόσο, η εποχή αυτή ιδωμένη ως μεταίχμιο ανάμεσα στον Μεσαίωνα και τους Νεώτερους Χρόνους είναι πολλαπλώς ενδιαφέρονσα. Στο πλαίσιο αυτό έχει νόημα να εξεταστεί αν η εξέλιξη των πόλεων μετά το 1204 συνετέλεσε στην αλλαγή της βυζαντινής κοινωνίας και πάντως αν και κατά πόσον το αστικό φαινόμενο μπορεί να αποτελέσει ένα από τα ερμηνευτικά κλειδιά για την κατανόηση αυτής της περιόδου. Προς αυτήν την κατεύθυνση είναι απαραίτητη η αξιοποίηση των διαθέσιμων πηγών, τόσο αρχειακών όσο και αφηγηματικών, ελληνικών και λατινικών (Ε. Σαράντη), αλλά και η διεύρυνση της αρχαιολογικής έρευνας ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο, η οποία παρουσιάζει ακόμη μεγάλα κενά (Χ. Μπούρας).

Λόγω των ελλειπών αρχαιολογικών πληροφοριών, οι μελέτες που εξετάζουν την ύστερη πόλη βασίζονται κυρίως στις γραπτές πηγές, διασαφηνίζοντας καταρχήν ζητήματα σχετικά με τον ορισμό ή το μέγεθός τους. Ο Κ. Μουστάκας επιχειρεί μια κριτική αποτίμηση όχι μόνον των πληροφοριών που δίνουν οι διαθέσιμες πηγές για το πληθυσμιακό μέγεθος των πόλεων, αλλά και των μεθόδων με τις οποίες οι μελετητές χρησιμοποίησαν τις πληροφορίες αυτές υπολογίζοντας τους κατοίκους ορισμένων –κυρίως των μεγαλύτερων– πολύ περισσότερους από όσοι μπορεί να ήταν. Εξετάζονται επίσης ζητήματα σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά και την αστική ταυτότητα των κατοίκων, με άξονα το ενδεχόμενο του εξαστισμού μιας αγροτικής κοινωνίας όπως η βυζαντινή. Από αυτήν την άποψη

ο Δ. Κυρίτσης μελετά τις αστικές εξεγέρσεις κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα, τις οποίες αποδίδει περισσότερο σε συγκυριακούς λόγους (π.χ. στην τιμή του ψωμιού) και λιγότερο στην αντίθεση των ασαφώς οριζόμενων μεσαιών στρωμάτων προς την αριστοκρατία που διοικούσε τις επαρχιακές πόλεις. Αντίθετα η Τ. Κιουσοπούλου εξετάζοντας τη διάκριση των «αστών» από τους «αγροίκους», δηλαδή τη διάκριση ανάμεσα στους κατοίκους των πόλεων και τους κατοίκους της υπαίθρου, καταλήγει στη διαπίστωση ότι τους διαφοροποιούσε ακριβώς η πολιτική τους συμπεριφορά και μάλιστα η συμμετοχή τους σε κάποιας μορφής τοπική αυτοδιοίκηση.

Με αυτά τα δεδομένα, η μελέτη των βυζαντινών πόλεων παραμένει ένα ώριμο και επίκαιρο ερευνητικό αίτημα, κυρίως ως προς τη δυνατότητα να συγκροτηθεί η τυπολογία τους κατά εποχές και οπωσδήποτε κατά περιοχές. Ασφαλώς οι μελετητές του Βυζαντίου δεν έχουν τις «ευκολίες» των μελετητών της Δύσης. Δεν διαθέτουν αρχεία πόλεων, δεν σώζονται ολόκληρα οικιστικά σύνολα, δεν φαίνεται να υπήρξε μια «αστική» γραμματεία. Ωστόσο έχουν τα ερωτήματά τους στα οποία προσπαθούν να δώσουν απαντήσεις μέσα από τις διαθέσιμες πηγές, ανακαθαίροντας συγχρόνως την παλαιότερη βιβλιογραφία.

Η συνολική αποτίμηση του συλλογικού αυτού τόμου θα γίνει προφανώς, όταν εκτιμηθούν τα αποτελέσματα των επιμέρους μελετών. Ωστόσο, ήδη από το ξεφύλλισμά του γίνεται σαφές ότι οι προοπτικές της έρευνας των βυζαντινών πόλεων είναι σημαντικές, ιδίως αν προκύψει η επιδιωκόμενη συνεργασία σε μακράς πνοής ερευνητικά σχέδια. Τα μέλη του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης που οργανώσαμε το συμπόσιο για τις βυζαντινές πόλεις το αποτιμήσαμε θετικά, όπως θετική κρίνουμε και την έκδοση αυτού του τόμου που συγκεντρώνει έναν μεγάλο αριθμό των ανακοινώσεων που έγιναν. Ευχαριστούμε όλους όσοι την κατέστησαν εφικτή. Την κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής κυρία Κατερίνα Κόπακα που εισηγήθηκε τη χρηματοδότηση της έκδοσης από το Κληροδότημα Ιωάννας Σφακιανάκη· και βεβαίως τους συναδέλφους που συμμετείχαν. Τους/τις ευχαριστούμε, πέραν όλων των άλλων, επειδή μας δόθηκε η ευκαιρία να εκφράσουμε δημοσίως και εμπράκτως την πεποίθησή μας ότι, για να επιτελέσει τον ρόλο του το Πανεπιστήμιο και εμείς ως πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι και διδασκάλισσες, δεν επιτρέπεται να χάσουμε το δικαίωμά μας στην παραγωγή νέας γνώσης μέσα στον θεσμό τον οποίο υπηρετούμε και τον οποίο υπερασπιζόμαστε ως δημόσιο αγαθό.

Τόνια Κιουσοπούλου

Μονεμβασία – Λακεδαίμων:
Για μια τυπολογία αντιπαλότητας
και για την Κυριακή αργία στις πόλεις

Στα μέσα του 12ου αιώνα ο Αραβοσικελός γεωγράφος Εδρισί (Edrisi ή Idrisi) αναφέρει ότι στην Πελοπόννησο υπάρχουν περίπου πενήντα πόλεις, ενώ δύο αιώνες πιο πριν, στα μέσα του 10ου αιώνα, το *Περὶ θεμάτων* σύγγραμμα κάνει λόγο για σαράντα, όσες περίπου και οι επισκοπές (37) που καταμετρούμε στον προβληματικό επισκοπικό κατάλογο, στον λεγόμενο της Εικονομαχίας του 8ου αιώνα.¹ Επιχειρώντας αυτήν την επιγραμματική επισκόπηση, σε μια αναδρομική πορεία από τον 12ο αιώνα και πίσω, διευκρινίζουμε αμέσως ότι οι αναφερόμενοι αριθμοί θα μπορούσε μεν να αντιστοιχούν σε απλούς οικισμούς αλλά επουδενί σε μια οικιστική πραγματικότητα «πόλεων» της μεσοβυζαντινής Πελοποννήσου, σύμφωνα με τα πορίσματα της αρχαιολογικής και της ιστορικής έρευνας. Αυτοί οι στρογγυλοί αριθμοί πόλεων, σαν τις εκατόν πόλεις της Κρήτης, μάλλον κυκλοφορούσαν ως πληροφορίες και αναπαράγονταν, ενώ αποτελούσαν απλές πιθανολογίες με βάση παλαιά κείμενα, όπως τα πρωτοβυζαντινά *Itineraria* και ο *Συνέκδημος* του Ιεροκλέους.² Βέβαια, ο Εδρισί σημειώνει ότι από τους πενήντα

1 *Notitia* 3.732-768: *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, εκδ. J. Darrouzès, Παρίσι 1981, 244-245. *Περὶ θεμάτων*: Costantino Porfirogenito, *De thematibus*, εκδ. A. Pertusi, Studi e Testi 160, Βατικανό 1952, 6. 4-6 σ. 90. Εδρισί, *Γεωγραφία: La géographie d'Edrisi*, τ. Α'-Β', εκδ. A. Jaubert, Παρίσι 1836-1840 (φωτ. ανατ. Αμστερνταμ 1975), 124.

2 Βλ. για το θέμα A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, 21, 156-158. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, «Η “Εικονοκλαστική” Notitia 3 και το λατινικό της πρότυπο», *Σύμμεικτα* 10 (1996), 35-73. Α. Αβραμέα, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Παρίσι 1997, 107-117. Εξάλλου, το *Περὶ θεμάτων* αναφέρει ότι στο θέμα της Ελλάδος υπάρχουν 79 πόλεις αναπαράγοντας τον Ιεροκλή, τον οποίο μάλιστα μνημονεύει: *Περὶ θεμάτων*, 5.10-15 σ. 89-90 και σχόλια εκδόση 172.

οικισμούς που αναφέρει μόνον περί τους δεκατρείς με δεκαέξι είναι σημαντικές πόλεις, μεγάλες και ανθούσες οικονομικά. Αλλά και το *Περί Θεμάτων* θεωρεί ότι μόνον πέντε είναι επίσημες, εκ των οποίων δύο μητροπόλεις, η Κόρινθος και η Πάτρα.³ Τόσο οι θεωρούμενες από τον Εδρισί ως σημαντικές όσο και από το *Περί Θεμάτων* ως επίσημες πόλεις (με ό,τι ο χαρακτηρισμός σημαντική και επίσημη πόλη μπορεί να σημαίνει στην κάθε περίπτωση), όλες τους με εξαίρεση το Άργος και τη Λακεδαιμονία/Λακεδαίμονα⁴ είναι παράλιες πόλεις. Επίσης, με εξαίρεση τις πόλεις της ανατολικής Πελοποννήσου (Κόρινθο, Άργος, Ναύπλιο και Μονεμβασία), όλες οι υπόλοιπες είναι πόλεις που μετά από μια μακρά σιωπή των πηγών εμφανίζονται και πάλι στις αρχές του 9ου αιώνα στο ιστορικό προσκήνιο ως συνέπεια της καθυπόταξης των Σλάβων αλλά κυρίως των κακώσεων, δηλαδή των μη δημοφιλών μέτρων εποικισμού και αναδιοργάνωσης πόλεων του Νικηφόρου Α'. Οντως (σε αντίθεση με την Κόρινθο, το Άργος και τη Μονεμβασία), η Πάτρα, η Μεθώνη, η Κορώνη και κυρίως η Λακεδαίμων θα μπορούσε να θεωρηθούν ως τα αντιπροσωπευτικά δημιουργήματα των κακώσεων του Νικηφόρου, ενός αυτοκράτορα, τον οποίο οι σύγχρονοί του, κυρίως μοναστικοί κύκλοι, θεώρησαν μάλιστα ενώ οι σύγχρονοί μας ιστορικοί Σωτήρα της Ελλάδος.⁵

Η προτεινόμενη μέχρι σήμερα ιστορία για την ίδρυση ή επανίδρυση των μεσοβυζαντινών πόλεων της Πελοποννήσου (μάλιστα της Μονεμβασίας και Λακεδαίμονος, που θα μας απασχολήσουν), ουσιαστικά εδράζεται στη σχέση, μάλλον στη «διαπλοκή», ιστορικοφανών θρυλουμένων και αρχαιολογίας. Το λεγόμενο *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας* και οι συναφείς διηγήσεις για την καθυπόταξη των Σλάβων και για την εκ βάθρων ανοικοδόμηση πόλεων στα τέλη του 8ου και στις αρχές 9ου αιώνα αναζητούν επαλήθευση στην αρχαιολογική μαρτυρία.⁶ Όμως

3 *Περί θεμάτων*, 6. 4-6 σ. 90. Εδρισί, *Γεωγραφία*, 122 (treize), 124 (seize ou environ).

4 Ήδη από τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους μαζί με το όνομα Σπάρτη χρησιμοποιείται το όνομα Λακεδαίμων και Λακεδαιμονία, ονόματα που στα μεσοβυζαντινά χρόνια επικρατούν. Η επαρχία καλείται, όπως και κατά την Αρχαιότητα, Λακωνική και μόνον μετά την άλωση Λακωνία: βλ. Δ. Α. Ζακυθινός, «Κάστρον Λακεδαίμονος», *Ελληνικά* 15 (1957), 108-111. Α. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, «Λακωνία, Λάκωνες εις τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 4/1 (1979), 3-13.

5 P. Charanis, «Nicephorus I, the Savior of Greece from the Slavs (810 AD)», *Byzantina-Metabyzantina* 1 (1946), 75-92. Για μια σχετικά πρόσφατη θεώρηση αναφορικά με την επανίδρυση Κορώνης και Λακεδαίμονας στα χρόνια του Νικηφόρου, βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Μετονομασίες-μετοικεσίες. Η περίπτωση της βυζαντινῆς Κορώνης», *Πρακτικά επιστημονικοῦ συνεδρίου (5-7 Αυγούστου 2005)*, *Ομηρικὴ Αἴπεια-Αρχαία Κορὼνη-Πεταλίδι. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Πεταλίδι 2009, 45-69.

6 Από την πλουσιότετη βιβλιογραφία για το *Χρονικό* επιλέγω κυρίως εκδόσεις και δύο μελέτες: P. Lemerle, «La chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire», *REB* 21 (1963), 5-49. *Cronaca di Monemvasia; introduzione, testo critico e note*, εκδ. I. Duičev, Istituto siciliano di studi bizantini e neoellenici, Παλέρμο

και η αρχαιολογία των πόλεων κατασκευάζει απίθανα σενάρια για την επί αιώνες εγκατάλειψη και ερήμωση πόλεων στηριζόμενη πολλές φορές άκριτα σε κείμενα με ένα αναμφισβήτητο πυρήνα ιστορικότητας αλλά με «προπαγανδιστική» στόχευση.⁷ Στην παρούσα ανακοίνωση δεν θα ασχοληθούμε με τα προβλήματα της εγκατάλειψης, συρρίκνωσης και μετατόπισης των πελοποννησιακών πόλεων κατά τους σκοτεινούς χρόνους, καθώς εγγράφονται στην ευρύτερη θεματική του περάσματος από το πρωτοβυζαντινό άστυ στο μεσοβυζαντινό πόλισμα και κάστρο, θεματική με πλουσιότερη βιβλιογραφία. Αντίθετα θα μας απασχολήσουν θέματα που σχετίζονται με τις ταυτότητες πόλεων, δηλαδή με υπαρκτά ή κατασκευασμένα ειδικά χαρακτηριστικά και διαφοροποιητικά στοιχεία που προβάλλονται ακολούθως από τους ίδιους τους κατοίκους ή τους αποδίδονται. Θεωρώ ότι τα στοιχεία αυτά, είτε προϋπάρχουν ως θρυλούμενα που υφίστανται επεξεργασία είτε κατασκευάζονται από εκκλησιαστικούς άρχοντες και λόγιους της τοπικής ελίτ, δεν αποτελούν ιστορική ή πατριδογνωστική μέριμνα. Απλώς χρησιμοποιούνται για να συνθέσουν μιαν αφήγηση, ένα είδος *πατρίων* χωρίς μνημεία, όπως για παράδειγμα το λεγόμενο *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας* ή ακόμη και το Θαύμα του Αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα. Πρόκειται, δηλαδή, για θρύλους και αφηγήσεις που, αν και αφορούν τη *γενεάν*, δηλαδή την καταγωγή, την προέλευση, τις ιδιαιτερότητες και τις δραστηριότητες των κατοίκων, ουσιαστικά υπηρετούν τις πολιτικές και εκκλησιαστικές σκοπιμότητες αρχικά μιας ομάδας σε μια συγκεκριμένη εποχή και περιοχή. Τα θρυλούμενα αυτά με προφανή ιστορικό πυρήνα, που όμως συγγενεύουν με τους αιτιολογικούς μύθους ή αποτελούν και ορίζονται ως θαύματα, επιχειρούν να ερμηνεύσουν παλαιά ή πρόσφατα συμ-

1976. J. Koder, «Arethas von Kaisereia und die sogenannte Chronik von Monembasia», *JÖB* 25 (1976), 75-80. Haris Kalligas, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Μονεμβασία 1990, 3-15 (ελλ. μτφ. Μ. Μπλέτας, *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, Αθήνα 2003, 23-37). E. Kislinger, *Regionalgeschichte als Quellenproblem: die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna; eine historisch-topographische Studie*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Βιέννη 2002. Βλ. επίσης και την όλων πρώτη σοβαρή προσέγγιση, P. Charanis, «The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece», *DOP* 5 (1950), 141-166.

7 Για τη «διαπλοκή» αυτή βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία», *Βυζαντικά* 17 (1997), 285-330. Του ίδιου, «Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό ζήτημα», *Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, Επιστήμης Κοινωνία, ΕΙΕ, Αθήνα 2000, 19-34. Α. Λαμπροπούλου – Η. Αναγνωστάκης – Β. Κόντη – Α. Πανοπούλου, «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους σκοτεινούς αιώνες», *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου 7ος-9ος αι.*, Αθήνα 2001, 189-229.

βάντα σε μια περιοχή ή μια πόλη, συνήθως την ιδιαίτερη πατρίδα του αφηγητή, όπως στην Πάτρα, τη Μονεμβασία, τη Λακεδαίμονα.⁸

Θεωρείται δεδομένο ότι ήδη στον 9ο, αλλά με βεβαιότητα στις αρχές του 10ου αιώνα, οι πελοποννησιακές πόλεις έχουν μοιρασθεί ανάμεσα στις δύο μητροπόλεις, Πατρών και Κορίνθου.⁹ Οι επισκοπικές επαρχίες των δύο αυτών μητροπόλεων αποτελούν δύο γεωγραφικά διακριτές ενότητες, τα αποκαλούμενα αργότερα όρια, το *ὄριον* (*orium*) Πατρών και το *ὄριον* Κορίνθου, τα οποία ουσιαστικά αντιστοιχούν στο σύμφωνα με το λεγόμενο *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας* σλαβοκρατούμενο και στο καθαρεύον μέρος της Πελοποννήσου.¹⁰ Σύμφωνα, μάλιστα, με μια θεώρηση που κρίθηκε νεωτερική οι πόλεις-επισκοπές της νέας μητρόπολης Πατρών είναι ακριβώς οι πόλεις που έως και τα τέλη του 8ου αιώνα ανήκαν στο σλαβοκρατούμενο μέρος της Πελοποννήσου.¹¹ Συνεπώς η γνωστή μας αργότερα επικράτεια της μητρόπολης Πατρών μαρτυρεί αλλά και ορίζει τη σλαβοκρατούμενη Πελοπόννησο. Από αυτήν την άποψη και με βάση το λεγόμενο *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας* η Λακεδαίμων ανήκε στο σλαβοκρατούμενο μέρος και η Μονεμβασία στο καθαρεύον ανατολικό. Αυτό αποτελεί μια πρώτη βασική διαφορά που ήδη σφραγίζει εξ ιδρύσεως την ταυτότητα των δύο πόλεων και θα καθορίσει μελλοντικές τριβές και αντιπαλότητες ανάμεσά τους.

Στη νέα, λοιπόν, αυτήν εποχή, μετά τον 8ο αιώνα, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, εξαιτίας των αλλαγών που έχουν επισυμβεί, με καταλυτικότερη και προβληματικά παρούσα την εθνοτική ετερότητα και την αναζητούμενη ή προβαλλόμενη αρχαιότητα του πληθυσμού τους, οι πελοποννησιακές πόλεις είναι υποχρεωμένες για μια σειρά λόγων να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους, αλλά κυρίως να τοποθετηθούν «πατριδογνωστικά» απέναντι στον ιστορικό χρόνο. Δεν θα ήταν υπερβολικό αν λέγαμε ότι καθόλη τη μέση περίοδο σοβεί

8 Lemerle, «La chronique improprement dite de Monemvasie». O. Kresten, «Zur Echtzeit des sigillion des Kaisers Nicephoros I für Patras», *Römische Historische Mitteilungen* 19 (1977), 15-78. Το Θάύμα του Αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα αναφέρεται από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν: Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, εκδ. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, CFHB I, κεφ. 49, σ. 228-232.

9 *Notitia* 4.483-493, *Notitia* 5.34-43, *Notitia* 5. 27-39, *Notitia* 8. 28,34, *Notitia* 9.371-379, 410-415, *Notitia* 10. 431-448, 492-497.

10 Για όλα τα σχετικά βλ. Η. Αναγνωστάκης – Α. Λαμπροπούλου – Β. Κόντη, «Χώρος και ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου», *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, εκδ. Π. Γ. Θέμελης – Βούλα Κόντη, Αθήνα 2002, 65-81.

11 P. Yannopoulos, «Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves», *Byz* 63 (1993), 388-400. Βλ. όμως και κριτική, Αναγνωστάκης κ.ά., «Χώρος και ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου».

μια κρίση ταυτότητας των πελοποννησιακών πόλεων απέναντι στον ιστορικό χρόνο, όπως και αν αυτός θα μπορούσε να ορίζεται σε μια μεσαιωνική κοινωνία. Το πρόβλημα καταγωγής ακόμη και όταν δεν τίθεται ως επείγουσα ανάγκη (προφανώς προς ίδιον όφελος από μια τάξη εντοπίων αρχόντων, λογίων και εκκλησιαστικών), προκαλείται, όπως θα δούμε, κατά τρόπο αδυσώπητο από την Κωνσταντινούπολη με τις ανά εποχή επεμβάσεις της. Το λεγόμενο *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας*, αν και μνημείο σκοπιμότητας που εξυπηρετεί κυρίως επισκοπικά συμφέροντα, επιχειρεί αρχικά, ως πελοποννησιακό Χρονικό, να προσφέρει την αναζητούμενη σχετική γνώση του πρόσφατου παρελθόντος και να ερμηνεύσει τη νέα πραγματικότητα. Βέβαια, μένει πάντα να ερευνηθεί ποια ακριβώς δίκαια εξυπηρετεί η σύνταξή του, ποιες διεκδικήσεις και ποιες αντιπαλότητες πόλεων και επισκοπών αποτυπώνει. Έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για ένα πόνημα με πατριδογραφική στόχευση, για την τοπική ιστορία πρώτιστα της πόλης των Πατρών και δευτερευόντως της Λακεδαίμονος και της Μονεμβασίας, και στο οποίο τα αναφερόμενα ιστορικά συμβάντα έχουν «κατακλυσθεί» από τις προφορικές παραδόσεις.¹² Προτάθηκε μάλιστα με πειστικότητα ότι χρησιμοποιεί απόσπασμα σιγίλλιου του Νικηφόρου Α΄. Το σιγίλλιο αυτό παραχωρούσε προνόμια στη νεοϊδρυθείσα μητρόπολη Πατρών και το πνεύμα του αντανακλά, όπως ακριβώς το Θαύμα του Αποστόλου Ανδρέα, τα συμβάντα κατά την προηγηθείσα άδοξη πολιορκία των Πατρών από Άραβες και Σλάβους.¹³ Αργότερα, απόσπασμα του *Χρονικοῦ* αναπαράγεται σε σχόλιο του Αρέθα, γνωστού για το ενδιαφέρον του για το *ἀρχαῖον πόλισμα τῶν Πατρῶν* και για τη μετοικία *τῆς πατρίδος ἡμῶν Πατρῶν*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.¹⁴ Πάντως, τόσο ο Αρέθας στο σχόλιό του όσο και το *Χρονικό*, το οποίο και του έχει τελικά αποδοθεί, υπογραμμίζουν την αρχαιότητα του πολίσματος των Πατρών και κυρίως την αυτόχθονα ή ευγενή, ελληνική καταγωγή των κατοίκων της Πελοποννήσου (*εὐγενῆ ἢ ἐγγενῆ ἑλληνικὰ ἔθνη*) που, αν και κατεφθάρησαν ή εκδιώχθηκαν από τους Σκλαυήνους ειδικά αυτοί των Πατρών, που αναγκάστηκαν να μετοικήσουν στο Ρήγιο της Καλαβρίας, επανήλθαν επί Νικηφόρου και αποκαταστάθηκαν στο εξάρχης έδαφος.¹⁵ Σύμφωνα δε με μια άγραφο παράδοση παραδιδόμενη μόνον από τον Πορ-

12 Lemerle, «La chronique improprement dite de Monemvasie», 22-25, 40-49.

13 Kresten, «Zur Echtzeit des sigillion».

14 *Σχόλιο Αρέθα*: Σ. Κουγέας, «Επὶ τοῦ καλουμένου Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας», *NE* 9 (1904), 473-480. Επίσης L. G. Westerink, «Marginalia by Arethas in Moscow Greek Ms 231», *Byz* 43 (1972), 241. Βλ. επίσης, Koder, «Arethas von Kaisereia». Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, 16-18 (ελλ. μτφ., 38-40). Kislinger, *Regionalgeschichte*, 37-40.

15 Αντί για τα *εὐγενῆ ἑλληνικὰ ἔθνη* (*Χρονικόν της Μονεμβασίας* χφ. Ιβήρων, εκδ. Lemerle, 9.37 και εκδ. Duičev, 12.89) ο Koder προτείνει τα *ἐγγενῆ ἑλληνικὰ ἔθνη* του Σχολίου του Αρέθα (Koder, «Arethas von Kaisereia», 76). Στην παρούσα μελέτη υιοθετούμε και τις δύο αναγνώσεις, καθώς ακόμη και μια ενδεχόμενη παρανόηση ή λανθασμένη αντι-

φυρογέννητο, στην καθυπόταξη αργότερα των Σλάβων στις αρχές του 9ου αιώνα (805/807) βοήθησε η επέμβαση του Αποστόλου Ανδρέα. Έτσι, λοιπόν, μια ειδική χρήση του παρελθόντος είτε ως αναντίρρητη αλήθεια είτε ως κατασκευή προσφέρει στην πόλη των Πατρών κατά τις διεκδικήσεις και τις αντιπαλότητες που διαρκώς προκύπτουν τα απαραίτητα εύσημα ευγένειας και παλαιότητας, αλλά και τα επιχειρήματα θαυματουργού προστασίας.¹⁶

Σε ένα εντελώς διαφορετικό κλίμα αποτυπώνονται στο *Χρονικόν* οι μεσοβυζαντινές απαρχές των δύο άλλων πόλεων, της Λακεδαιμόνος και της Μονεμβασίας, γεγονός που επέτρεψε υποθέσεις για μια ειδική μονεμβασιώτικη παραλλαγή και για ύπαρξη διαφορετικών Χρονικών που σταδιακά συνενώθηκαν, δηλαδή του *Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας*, του *Χρονικοῦ τῆς Λακεδαιμονίας* και του *Χρονικοῦ τῆς μητροπόλεως Πατρῶν*.¹⁷ Η πρόταση αυτή θα μπορούσε να ισχύει, αν αντί για Χρονικά γινόταν λόγος για παραλλαγές και μεταγενέστερες προσθήκες (που βεβαίως υπάρχουν) και κυρίως για θρυλούμενα ή για προφορικές παραδόσεις, σαν αυτές που αναφέρονται για την Πάτρα, τις οποίες *οἱ πρεσβύτεροι καὶ ἀρχαιότεροι ἀνήγγειλαν, παραδόντες ἀγράφως χρόνῳ τε καὶ βίῳ τοῖς ὕστερον, ὅπως ἂν ... γνῶ γενεὰ ἢ ἐρχομένη*.¹⁸ Αν και το θέμα χρήζει περαιτέρω έρευνας,

γραφή, των οποίων εξάλλου η παλαιότητα δύσκολα χρονολογείται, μαρτυρεῖ ενδιαφέρουσες αντιλήψεις περί ευγενείας ελληνικών εθνών. Για τον Αρέθα ως συντάκτη του Χρονικοῦ βλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντιναὶ Μελέται. IV Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ*, Θεσσαλονίκη 1948, 91 και Koder, «Arethas von Kaisereia» και διαφωνία Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, 16-18 (ελλ. μτφ., 38-40 σημ. 19 και 21). Βλ. επίσης, Kislinger, *Regionalgeschichte*, 39. Για τη μεσοβυζαντινή χρήση και τη σημασία των ὄρων *ἔθνος* και *γένος* σε σχέση με τους Έλληνες βλ. Α. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Καίμπριτζ-Νέα Υόρκη 2007, 74κ.ε. και ειδικά στο Χρονικό της Μονεμβασίας 117-118.

16 *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, κεφ. 49, σ. 228-232. Σχετικά με το θέμα της σχέσης του Αρέθα με την Πάτρα και την *Περιήγησιν* του Πausανία βλ. Χρ. Αγγελίδη – Η. Αναγνωστάκης, «Ο Πausανίας στη μέση βυζαντινή εποχή», *Διεθνές Συμπόσιο Στα βήματα του Πausανία*, 3-5 Μαΐου 2007 (υπό έκδοση σε αλλότριο τόμο).

17 Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, 10-18 (ελλ. μτφ., 32-40). Ήδη παλαιότεροι μελετητές έκαναν παρόμοιες προτάσεις, όπως ο Lemerle που κάνει λόγο για σταδιακή μετατόπιση της προοπτικής («la perspective s'est progressivement déplacée») των παραλλαγών με αντικείμενο αρχικά την Πάτρα, ακολουθώντας τη Λακεδαιμόνα και τέλος τη Μονεμβασία: Lemerle, «La chronique improprement dite de Monemvasie», 22-25. Με τη σειρά του ο Kislinger, επανεξετάζοντας την παραλλαγή του χφ της Κουτλουμουσιού, προτείνει δύο Χρονικά με κοινή πηγή: E. Kislinger, «Υπάρχει κοινή πηγή δύο Χρονικών τῆς Μονεμβασίας», *Βυζαντιναὶ Μελέται* 6 (1995), 68-79. Του ίδιου, *Regionalgeschichte*, 61-64.

18 *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, κεφ. 49.60-62, σ. 230. Την ισχυρή προφορική παράδοση στην οποία στηρίζεται το Χρονικό, υπογραμμίζει, μεταξύ πολλών άλλων ερευνητών, και ο Δ. Ζακυθινός, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ*

θεωρώ ότι τα περί ανεξάρτητων *Χρονικῶν* αποτελούν μια απολύτως απίθανη υπόθεση. Όπως κι αν έχει το πράγμα, σύμφωνα με το *Χρονικόν* οι Λάκωνες για να σωθούν από τους Σλάβους εγκατέλειψαν το *πατρῶν ἔδαφος* και άλλοι μεν εξέπλευσαν στη Σικελία, άλλοι, μάλιστα κατά μια παραλλαγή οι υπόλοιποι από τους *ἐπισήμους*, με τον επίσκοπό τους κατέφυγαν σε δύσβατο τόπο και ίδρυσαν την οχυρά πόλη της Μονεμβασίας, ενώ οι βοσκοί και οι αγρότες και άλλοι επίσημοι κατέφυγαν στα παρακείμενα ορεινά που αργότερα ονομάστηκαν *τζακονίες* (*οἱ ἐπ' ἐσχάτων τζακονίαι*).¹⁹ Στα τέλη του 6ου αιώνα, πάντα σύμφωνα με το *Χρονικόν*, συντελείται η πλήρης εγκατάλειψη και ερήμωση του *πατρῶν ἔδαφος* της Λακεδαίμονος από το σύνολο του γηγενούς πληθυσμού της, άρχοντες, εκκλησιαστικούς, αστούς, αγρότες, βοσκούς. Με την επανεμφάνιση, όμως, της βυζαντινής εξουσίας και την εποικιστική πολιτική του Νικηφόρου στις αρχές του 9ου αιώνα η πόλη επανιδρύεται εκ βάθρων, όπως και οι Πάτρες. Μόνον που για τη Λακεδαίμονα δεν αναζητούνται οι εγγενείς της πόλεως για να επιστρέψουν στο *πατρῶν ἔδαφος*, όπως έγινε με την Πάτρα. Από τα λεγόμενα του Χρονικού συμπεραίνεται ότι οι παλαιοί κάτοικοι, οι προερχόμενοι από τα *ἐγγενῆ ἑλληνικὰ ἔθνη*, παρέμειναν στη Σικελία, και ειδικά στη Μονεμβασία και στις τζακονίες, οι οποίες μάλιστα στα μέσα του 10ου αιώνα πιστεύεται ότι κατοικούνται από τους απογόνους των παλαιών αυτών Ελλήνων.²⁰ Αντίθετα, πάντα κατά το *Χρονικόν*, ο Νικηφόρος σύναξε λαό σύμμικτο από Καφήρους, Θρακησίους, Αρμενίους και λοιπούς από διαφόρων πόλεων και τόπων και τους εγκατέστησε

ἑλληνισμοῦ, Αθήνα 1945, 42-43.

19 *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας* (χφ. Ιβήρων, εκδ. Lemerle), 10.41-50 (εκδ. Duičev, 12-16.95-133). *Οἱ δὲ λοιποὶ ἐκ τῶν ἐπισήμων ... οἱ δὲ ἕτεροι τῶν ἐπισήμων*, υπάρχουν μόνον στο κατεστραμμένο χφ. του Τορίνου, *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας*, εκδ. Duičev, 14.122 και 125.

20 Πρόκειται για ερμηνεία στο *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, κεφ. 50.71-82. Η θέση αυτή παρουσιάστηκε στην ανακοίνωση του Η. Αναγνωστάκη, «Η Μάνη και οι οικητορές της κατά τον Πορφυρογέννητο: Μία ακόμη ερμηνεία», *5ο Συμπόσιο βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς αρχαιολογίας και τέχνης*, Μονεμβασία 1992, και εκκρεμεί πάντα η δημοσίευσή της, καθώς θα αποτελεί κεφάλαιο μονογραφίας. Βλ. πάντως και Η. Αναγνωστάκης, «Η θέση των ειδωλολατρών στο Βυζάντιο. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πορφυρογέννητου», *Πρακτικά Ημερίδας Οι περιθωριακοὶ στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, 25-47 και Kaldellis, *Hellenism*, 116-119. Για τις αντιδράσεις και παρανοήσεις που προκάλεσε η θέση αυτή βλ. Π. Σ. Κατσαφάδος, «Η συμβολή περιηγητικών κειμένων, χαρτών και χαρακτικών στην επίλυση του προβλήματος της ταύτισης των “κάστρων της Μάνης”», *Μάνη. Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία. Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15ος-19ος αι.)*, *Πρακτικά Συμποσίου, Λιμένι Αρεόπολης 4-7 Νοεμβρίου 1993*, Αθήνα 1996, 111-112. Α. Avraméa, «Le Magne byzantin. Problèmes d'histoire et de topographie», *Εὐνυχία. Mélanges offerts à Hélène Arhweiler*, τ. Α', Παρίσι 1998, 53. Καλλιγά, *Η Βυζαντινὴ Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, 72-75.

στη Λακεδαίμονα πόλιν την οποία κατέστησε επισκοπή και την προσαφίερωσε μαζί με τη Μεθώνη και την Κορώνη στη μητρόπολη Πατρών.²¹ Έτσι, η χωρίς, πλέον, εύσημα παλαιότητας πολυσυλλεκτική, σύμμικτη μεσοβυζαντινή πόλη της Λακεδαίμονας παρουσιάζεται ως η κατάφωρη αντίθεση της Πάτρας (και για αυτό, εκτός των άλλων, υποτάσσεται εκκλησιαστικά), της οποίας οι κάτοικοι, οι προερχόμενοι από τα *εὐγενῆ/ἐγγενῆ* ελληνικά έθνη, επέστρεψαν στο *πατρῶον ἔδαφος*. Σημασία στην προκείμενη περίπτωση δεν έχει η ιστορική αλήθεια, αλλά η πίστη ή η με κάποιο ιστορικό πυρήνα καταγωγική κατασκευή που ακολούθως ως φήμη και θρύλος διαχέεται για να κατασκευάσει με τη σειρά της συνειδήσεις. Ακριβώς το ίδιο ισχύει για τη Μονεμβασία. Τα αναφερόμενα από το *Χρονικόν* ήταν θρυλούμενα *μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων*, δηλαδή στα μέσα του 10ου αιώνα, από τους κατοίκους του Πάρωνα (οι τζακωνίες) και της Μονεμβασίας αλλά και του κάστρου Μαΐνης. Αυτοί πίστευαν *ὅτι οὐκ εἰσὶν ἐκ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιοτέρων Ῥωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἕλληνες προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαιοῖς χρόνοις εἰδωλολάτραις εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιούς Ἕλληνας, οἵτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου Βασιλείου βαπτισθέντες Χριστιανοὶ γεγονόασιν*.²² Συνεπώς, μετά την Πάτρα και η Μονεμβασία διαφοροποιείται καταγωγικά, και όχι μόνον, από τη Λακεδαίμονα.

Συνοψίζοντας, ουσιαστικά το *Χρονικόν* κατασκευάζει ιστορία και αιτιολογεί τα *δίκαια* μέσω αντιπαλότητας πόλεων. Στηριζόμενο σε μια κρατούσα κατάσταση στον 9ο-10ο αιώνα την ερμηνεύει προβάλλοντάς την στον ιστορικό χρόνο της σλαβικής καθόδου και εγκατάστασης. Η ιστορικότητα αυτής της μαρτυρίας, πολλαπλώς μελετημένη, δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Αυτό που μας ενδιαφέρει και δεν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί είναι η επιχειρούμενη κατασκευή «υβριδικών ταυτοτήτων» για τις πόλεις. Θεωρώ ότι τόσο η αναφερόμενη διαφοροποίηση στον τρόπο επανίδρυσης των πόλεων αυτών όσο και η επιμονή στην προέλευση του υπάρχοντος πληθυσμού τους αυτό ακριβώς επιχειρεί. Έτσι, τόσο η Μονεμβασία όσο και οι Πάτρες παρουσιάζονται κατά διάφορο τρόπο η κάθε μία ως συνεχιστές μιας προτέρας κατάστασης, δηλαδή προτείνεται μια αρχαιοελληνική συνέχεια που προηγείται χίλια χρόνια της κατασκευής του Παπαρηγόπουλου. Και στις δύο αυτές πόλεις συμβαίνει μια προφανής *translatio*, δηλαδή μεταφορά και απόδοση παλαιών ιδιοτήτων. Μάλιστα στην περίπτωση των Πατρών το επιχείρημα είναι κυριολεκτικό: οι *ἐγγενεῖς* και *εὐγενεῖς* κάτοικοι επιστρέφουν στο πατρῶον ἔδαφος. Ενώ, λοιπόν, η Μονεμβασία κληρονομεί ή μπορεί να διεκδικεί το ευγενές παρελθόν της περιοχής, ακόμη και με τη θεωρούμενη ύπαρξη

21 *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας* (χρ. Ιβήρων), εκδ. Lemerle, 9-11.36-76. Εκδ. Duičev, 12-22).

22 *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, κεφ. 50.71-82.

αβαπτίστων αρχαίων στις τζακονίες ως τα χρόνια του Βασιλείου Α΄,²³ αντίθετα η Λακεδαίμων είναι μια εντελώς νέα πόλη με επήλυδες κατοίκους που είναι το ίδιο ξενόφερτοι, όπως και τα δύο φύλα των Σλάβων που την περισφίγγουν, οι Μηλιγγοί και Εζερίτες. Και εδώ το *Χρονικόν* επωάζει τη φαλμεραυερική τομή και ασυνέχεια.

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις αυτή η νεο-εποικισμένη Λακεδαίμων παρουσιάζει μια σημαντική ανάπτυξη στα μεσοβυζαντινά χρόνια²⁴ αντίστοιχη ή και θεαματικότερη των άλλων πελοποννησιακών πόλεων, με την ανάδειξη μάλιστα μιας δυναμικής τοπικής αριστοκρατίας που στηρίζεται στην αγροτική παραγωγή και την εμπορία προϊόντων όπως το πλούσιο λάδι, το γλυκό κρασί, τα προϊόντα κτηνοτροφίας και τα στιλβωμένα υφάσματα.²⁵ Στον *σύμμικτο* πληθυσμό που εγκατέστησε ο Νικηφόρος πιθανότατα πρέπει να προστέθηκαν αμέσως μετά

23 Για το θέμα με την πλούσια βιβλιογραφία βλ. Αναγνωστάκης, «Η θέση των ειδωλολατρών», 25-47.

24 Για την οικιστική ανάπτυξη, την εκκλησιαστική και πολιτική οργάνωση της μεσοβυζαντινής Λακεδαίμονος, βλ. στο λήμμα *Λακεδαιμονία* πλήρη βιβλιογραφία, *Ιστορική Γεωγραφία της Βυζαντινής Πελοποννήσου (395-1204), μέρος Β΄: Οι βυζαντινές θέσεις* (Β. Κόντη, Α. Λαμπροπούλου, Η. Αναγνωστάκης, Α. Πανοπούλου, Μ. Λεοντσίνη, υπό δημοσίευση). Αι. Bakourou, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη Μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία», *Sparta and Laconia: from Prehistory to pre-modern; Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham*, εκδ. W. G. Cavanagh κ.ά., Λονδίνο 2009, 301-311. Επίσης Γ. Ι. Κονιδάρης, «Παρατηρήσεις εις τὰ περὶ ἐπισκοπῶν τῆς Λακωνικῆς κατὰ τοὺς ἑνδεκα πρώτους αἰῶνας τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ εἰσαγωγῆς εἰς τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν περὶ τῶν ἐπισκοπῶν Πελοποννήσου», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 5 (1980) [= Πρακτικά τοῦ Α΄ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, Σπάρτη – Γύθειο 7-11 Οκτωβρίου 1977, τ. Β΄], 403-434. Chr. Stavrakos, «Δύο αδημοσίευτα μολυβδόβουλλα ἀπὸ τῆς Σπάρτης. Παρατηρήσεις σχετικές με τὴ διακίνηση τῶν βυζαντινῶν σφραγίδων στὴ μεσαιωνικὴ Λακεδαίμονα (8ος-12ος αἰῶνας)», *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, εκδ. L. Martin Hoffmann – A. Monchizadeh, Βισμπάντεν 2005, 366-368.

25 Μ. Σ. Κορδῶσης, «Τὸ ἐμπόριο στὴ βυζαντινὴ Λακωνία (Θ΄ αἰ.-1204)», *Πρακτικά τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν (Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982)* (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9), Αθήνα 1982-1983, 107-112. Α. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Καίμπριτζ 1989, 214-217 (ελλ. μτφ. Ε. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997, 347-352). Α. Ε. Laiou, «Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries», *EHB*, 730, 745κ.ε. (Οικ.ΙΒ, 517, 538κ.ε). Ρ. Armstrong, «Merchants of Venice at Sparta in the 12th century», *Sparta and Laconia*, 313-321. Για τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία στὴ μεσοβυζαντινὴ Σπάρτη βλ. Β. Πέννα, «Ἡ ζωὴ στὶς βυζαντινὲς πόλεις τῆς Πελοποννήσου: Ἡ νομισματικὴ μαρτυρία (8ος-12ος αἰ. μ.Χ.)», *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλληνικῆς Νομισματικῆς Εταιρείας 5, Αθήνα 1996, 195-288. 208-211. Chr. Stavrakos, «Byzantine Lead Seals and other Minors Objects from Mystras: New Historical Evidence for the Region of Byzantine Lakedaimon», *BZ* 103 (2010), 129-143.

και πολλοί σλαβογενείς, αλλά και πολλοί Εβραίοι που στα επόμενα χρόνια θα αποτελέσουν δραστήριο στοιχείο στην οικονομική ζωή της πόλης. Ήδη στον 9ο αιώνα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υπάρχει μια εβραϊκή κοινότητα στη Λακεδαίμονα. Ο επίσκοπος Λακεδαιμονίας Θεόκλητος των χρόνων του Φωτίου και του Ιγνατίου στον 9ο αιώνα, σύμφωνα με τον Βίο-εγκώμιο του 11ου αιώνα,²⁶ λειδορήθηκε από ντόπιους άρχοντες που μιμούμενοι τους Εβραίους συγκρότησαν συναγωγή, μια «εταιρία» για να τον χλευάζει, να τον περιπαίζει μέσα στην αγορά ή όπου αλλού μέχρι που τον έδιωξαν από την επισκοπή του (ουσιαστικά ο Θεόκλητος εκδιώχτηκε από τον Φώτιο πληρώνοντας το τίμημα της σύνταξής του με τον πατριάρχη Ιγνάτιο). Βέβαια, η αναφορά αυτή αποτελεί ρητορικό σχήμα, αλλά ενδέχεται να αντανakλά μια υπάρχουσα στην αγορά της πόλης παλαιά πραγματικότητα, ακόμη και αν τα σχετικά με τους Εβραίους αναφερόμενα στον μεταγενέστερο κατά περίπου εκατόν χρόνια Βίο-εγκώμιο αποτελούν, αν όχι κοινό τόπο, επίδραση των γνωστών συμβάντων επί Νίκωνος.²⁷ Όμως κυρίαρχη πληθυσμιακή ετερότητα τόσο στην κοίλη Λακεδαίμονα όσο πιθανότατα και στην πόλη αποτελούσαν οι Σλάβοι και σλαβογενείς, πολλοί από τους οποίους θα σταδιοδρομήσουν στην πρωτεύουσα και σε άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας. Η αυξανόμενη δύναμή τους καταφαίνεται και από τις επανειλημμένες επαναστάσεις τους στην περιοχή με δραματικότερη αυτήν στα 920-925, στα χρόνια του Ρωμανού Λακαπηνού. Ο φόβος για μια συμμαχία των σλαβικών φύλων της Λακωνικής (Εξεριτών και Μηλιγγών) με τους επιδραμόντες Βουλγάρους προκάλεσε δικαίως ή αδικώς πλείστες όσες ποινές σε πολλούς Πελοποννήσιους που κατηγορήθηκαν για συμμετοχή στην αποστασία, για έγκλημα καθοσιώσεως, δηλαδή εσχάτης προδοσίας. Σε αυτούς που κατηγορήθηκαν συγκαταλέγονται ο Πατρινός Αρέθας (τη σχέση του οποίου με το *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας* ήδη παρουσιάσαμε) και ο Ρεντάκιος Ελλαδικός, από τους Ρεντάκιους της Λακεδαίμονας.²⁸ Αν και οι πηγές

26 *Βίος Θεοκλήτου*: «Vie de saint Théoclète évêque de Lacédémone, publiée d'après le manuscrit n. 583 de la Bibliothèque Barberine», εκδ. N. A. Vêes, *Βυζαντινσκοε Ομποζρενιε* 2, Suppl. 1, 1916, 27-53, και εκδ. Α. Σγουρίτσας, «Ο Λακεδαιμονίας ἅγιος Θεόκλητος», *Θεολογία* 27 (1956), 572-593. Νέα έκδοση ετοιμάζεται από την Άννα Λαμπροπούλου.

27 *Βίος Θεοκλήτου*, εκδ. Σγουρίτσας, 579-580: (οἱ ἐν ταῖς πόλεσι προέχοντες)... καὶ τὴν ἰουδαϊκὴν ἐκείνην ἐκμιμούμενοι συναγωγὴν, πολλὴν συγκροτοῦσι περὶ αὐτοὺς θεομισὴ ἑταιρίαν... καὶ μυρίαν ὕβριν ἐκείνου κατέχεον κἂν ἐν οἰκίᾳ ... κἂν ἐπ' ἀγορὰν ... συρρέοντες παμπληθεῖς ὥς ἐκ τινος συνθήματος καὶ παικτικὴν τινα καὶ γελοιώδη δορυφορίαν ὑπερχόμενοι. Ο Σγουρίτσας, ὁ.π., 569, στο παραπάνω απόσπασμα, ενώ αποτελεί απλό ρητορικό σχήμα, βλέπει παμπληθεῖς Εβραίους. Το ίδιο επαναλαμβάνει η Α. Αβραμέα, «Ἄγιοι ἐπίσκοποι τοῦ Ελλαδικοῦ χώρου, που ἐζησαν ἢ καθιερώθηκαν κατὰ τοὺς 8ο-10ο αἰῶνες, με εἰδικὴ αναφορά στὸν Ἅγιο Ἀχίλλειο», *Οἱ ἥρωες τῆς ορθόδοξης ἐκκλησίας. Οἱ νέοι ἄγιοι 8ος-16ος αἰ.*, εκδ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Αθήνα 2004, 52.

28 *Πρὸς τὸν ἴδιον νιὸν Ῥωμανόν*, κεφ. 50, σ. 232-234. Αρέθας: *Arethae Archiepiscopi Cae-*

δεν αναφέρουν τον τόπο καταγωγής και δράσης του Ρεντάκιου του Ελλαδικού, η πελοποννησιακή και δή λακωνική, σλαβική ή σλαβογενής καταγωγή του πρέπει να θεωρηθεί μάλλον βεβαία, καθώς αναφέρονται Ρεντάκιοι και στη Λακωνική, ο ίδιος δε υπήρξε συγγενής του πασίγνωστου σλαβογενή και Λάκωνα Νικήτα μαγίστρου, με τον οποίο οι Κωνσταντινουπολίτες είχαν ανοικτούς λογαριασμούς. Εξάλλου, ο χώρος δράσης του υποβάλλει τη νότια Ελλάδα. Ο Ρεντάκιος Ελλαδικός παρουσιάζεται πατρωλοίας και απαίδευτος, να προκαλεί αταξίες και λεηλασίες και για περιουσιακούς λόγους να καταδιώκει τον πατέρα του. Ο πατέρας του κυνηγημένος για να σωθεί κατέφυγε σε σκάφος, το οποίο συνέλαβαν ο Άραβες της Κρήτης. Τέλος, ο Ρεντάκιος, ακόμη και όταν είχε καταφύγει ζητώντας άσυλο στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, κατηγορήθηκε για πλαστές επιστολές προς τους Βουλγάρους και ότι ήλθε σε κρυφές συνεννοήσεις μαζί τους, δηλαδή αυτό ακριβώς που αναφέρεται για τους Σλάβους της Λακωνικής στα ίδια χρόνια. Πρόκειται, συνεπώς, για μια απόλυτα αρνητική εικόνα κατοίκου της μεσοβυζαντινής Πελοποννήσου, η οποία πιθανότατα αποτυπώνει την αποστασία και τις συνεννοήσεις των Σλάβων της Λακωνικής με τους Βουλγάρους στα 920-925 ή ενδέχεται να αποτελεί κατασκευή για τον Ρεντάκιο με στόχο να αμαυρωθεί ο συγγενής του και συμπεθέρος του αυτοκράτορα Ρωμανού, Νικήτας Μάγιστρος.²⁹

Η περίπτωση του συμπεθέρου του αυτοκράτορα Ρωμανού Λακαπηνού, Νικήτα Μαγίστρου, και συγγενή του Ρεντάκιου Ελλαδικού είναι εμβληματική για το υπό διερεύνηση θέμα.³⁰ Ο σλαβογενής Νικήτας, που είχε συμπεθεριάσει με τον αυτοκράτορα Ρωμανό και είχε παντρεύσει την εγγονή τους Μαρία με τον τσάρο των Βουλγάρων Πέτρο, αναζητεί καταγωγική ευγένεια στη μυθολογία. Ο ίδιος θεωρεί τον εαυτό του Σπαρτιάτη εκ πατρός και Αθηναίο εκ μητρός: *Καί*

sariensis Scripta Minora, τόμ. Α', εκδ. L. G. Westerink, Λιψία 1968, αρ. 25, 226-232. P. Orgels, «En marge d'un texte hagiographique (Vie de S. Pierre d'Argos, 19): La dernière invasion slave dans le Péloponnèse (923-925)», *Byz* 34 (1964), 271-285. Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους*, Μακεδονική δυναστεία, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, 68-70. Η. Αναγνωστάκης – Α. Λαμπροπούλου, «Καταστολή μια μορφή ανοχής στην Πελοπόννησο του 9ου και 10ου αι.», *Ανοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 2002, 55-56.

29 *Συνέχεια Θεοφάνη: Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1838, 399.12-22. Για τους Ρεντ(δ)άκιους βλ. L. G. Westerink, *Nicéas Magistros, Lettres d'un exilé* (928-946), Παρίσι 1973, 24-25. Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στην Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988, 77-89. Για τις σφραγίδες βλ. I. Μακρή, «Μολυβδόβουλλο "Ρενδακίου"», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα Αθηνών* 25/1 (1982), 114. Stavrakos, «Δύο αδημοσίευτα μολυβδόβουλλα από τη Σπάρτη», 356, 361.

30 *Συνέχεια Θεοφάνη*, 394.2-3, 399. 12-13. Για τον Νικήτα Μάγιστρο βλ. Westerink, *Nicéas Magistros*, 23-38. Th. Pratsch, «Zur Herkunft des Niketas Magistros (*um 870- frühestens 946/947) aus Lakoninen», *Byz* 75 (2005), 501-506.

ἡμεῖς... Σπαρτιᾶται μὲν πρὸς πατρός, Ἀθηναῖοι δὲ πρὸς μητρός γεγονότες.³¹ Για μια πολύ λακωνική επιστολή του δικαιολογείται, χρησιμοποιώντας έναν κοινό τόπο αλλά που στην προκειμένη περίπτωση δηλώνει και την καταγωγή του γράφοντος, ότι είναι τόσο σύντομη *ἐπεὶ καὶ Λάκων ὁ γεγραφώς*.³² Εξόριστος σε περιοχή της Τροίας σε επιστολή του θα αναφερθεῖ με οἴηση στην ελλαδική του προέλευση και θα επιστρατεύσει ὅλη τη μυθολογία για να υμνήσει την πατρίδα του που ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρει ὄχι μόνον δεν παρήκμασε ἀλλὰ πάντα φέρει τα κάλλιστα: *Οὐκουν ἐμοὶ νῦν δοκεῖ παρακμάσαι τὸ πόλισμα οὐδ' ὥς γε-γνηρακυῖαν τὴν πατρίδα μὴ φέρειν τὰ κάλλιστα*. Θεωρεῖ τον εαυτό του και τους συμπατριώτες τους ἄξια τέκνα μιας χώρας που γέννησε τον Αχιλλέα και τον Πάτροκλο.³³ Ὡς ἀντίδραση στη νεόπλουτη Λακεδαιμόνια οἴηση που προκαλοῦσε τους Βυζάντιους³⁴ γράφτηκε το θρυλούμενο ἱαμβεῖο που, ὅπως μας λέει το *Περὶ θεμάτων* στο κεφάλαιο για το θέμα Πελοποννήσου, σατυρίζε τον Νικήτα, αὐτὴν την πονηροσλαβόφατσα που μεγαλοπιανότανε για την ευγενική του καταγωγή, ἀν και προερχόταν ἀπὸ κατώτερη γενιά: *ὥστε τινὰ τῶν ἐκ Πελοποννήσου μέγα φρονοῦντα ἐπὶ τῇ αὐτοῦ εὐγενείᾳ, ἵνα μὴ λέγω δυσγενείᾳ, Εὐφύμιον ἐκεῖνον τὸν περιβόητον γραμματικὸν ἀποσκῶψαι εἰς αὐτὸν τουτοῖ τὸ θρυλούμενον ἱαμβεῖον-Γαρασδοειδῆς ὅψις ἐσθλαβωμένη*.³⁵ Ἡ περίπτωση του Νικήτα Μαγίστρου ἀποτελεῖ το πιο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα επιτυχίας και ἀνέλιξης των ἐπαρχιωτῶν σλα-

31 Westerink, *Nicétas Magistros*, ἀρ. 2.10-11 σ. 57.

32 ὁ.π., ἀρ. 4.11-12 σ. 63.

33 ὁ.π., ἀρ. 23 σ. 111-117. Για την οἴηση στην ἐπιστολογραφία του Νικήτα Μαγίστρου βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Ελλαδικὰ παραμῦθια και ἐλλαδικὴ παραμυθία στο Βυζάντιο του 10ου α.», *Ελιά και Λάδι, Δ' Τριήμερο Ἐργασίας*, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996, 125-129.

34 Για την ἐλλαδικὴ οἴηση ετοιμάζω ἐιδική μονογραφία. Βλ. πάντως, Αναγνωστάκης, «Ελλαδικὰ παραμῦθια» 121-150. Και ἐκλαϊκευμένα, του ἰδίου, «Οἴηση και ἐπιγαμίες στους Μακεδόνες», *Μακεδονικὴ δυναστεία. Ἡ Βυζαντινὴ τάξι πραγμάτων, Ἱστορικὰ Ἐλευθεροτυπία*, 20 Ἰαν. 2000, 35-40 [= *Μεγάλοι Ἀυτοκράτορες του Βυζαντίου, Ἱστορικὰ Ἐλευθεροτυπία*, Αθήνα 2010, 131-138] και του ἰδίου, «Το Βυζάντιο σε κρίση», *Βυζαντινοὶ και Ἀρχαιότητα, Ἐπτὰ Ἡμέρες Καθημερινή* 12 Ἰαν. 2003, 21-25.

35 *Περὶ Θεμάτων*, κεφ. 6.33-42: *Ἐσθλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος ... ὥστε τινὰ τῶν ἐκ Πελοποννήσου μέγα φρονοῦντα ἐπὶ τῇ αὐτοῦ εὐγενείᾳ, ἵνα μὴ λέγω δυσγενείᾳ, Εὐφύμιον ἐκεῖνον τὸν περιβόητον γραμματικὸν ἀποσκῶψαι εἰς αὐτὸν τουτοῖ τὸ θρυλούμενον ἱαμβεῖον-Γαρασδοειδῆς ὅψις ἐσθλαβωμένη*. Ἦν δὲ οὗτος Νικήτας, ὁ κηδεύσας ἐπὶ θυγατρὶ Σοφίᾳ Χριστοφόρον τὸν υἱὸν τοῦ καλοῦ Ῥωμανοῦ καὶ ἀγαθοῦ βασιλέως. Τα σχόλια στο παραπάνω χωρίο και οι μεταφράσεις του γαρασδοειδῆς εἶναι πολυἀριθμες, βλ. ὁμως για την παλαιότερη βιβλιογραφία Ν. Maricq, «Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie et sur l'emploi de "Slave" comme appellatif», *Byz* 22 (1952), 337-340. *Περὶ θεμάτων*, ἐκδ. Α. Pertusi, 173-174. Μ. W. Weithmann, «Interdisziplinäre Diskrepanzen in der Slavenfrage Griechenlands», *Zeitschrift für Balkanologie* 30/2 (1994), 91. Pratsch, «Zur Herkunft des Niketas Magistros», 503-506.

βογενών στα ύπατα αξιώματα, γεγονός που προκαλεί το ρατσιστικό μένος των αντιπάλων τους. Η μεγέθυνση και συνεχής υπενθύμιση είτε ως σκώμμα είτε ως φήμη και θρύλος της βαρβαρικής καταγωγής, της δυσγένειας, αντιστρατεύεται την προβαλλόμενη από πολλούς Ελλαδίτες και Πελοποννησίους αρχαία ευγένεια της πατρίδας τους. Και σε αυτήν τη σύγκρουση η περιοχή της Λακεδαιμονίας, περισσότερο από κάθε άλλη βυζαντινή και πελοποννησιακή επαρχία έχει πρωταγωνιστικό ρόλο. Διαπιστώνομε λοιπόν ότι, αν στον 10ο αιώνα η καταγωγική ευγένεια και η αποστολική προστασία θεωρείται πλέον δεδομένη για την Πάτρα και τη Μονεμβασία, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο για τη Λακεδαίμονα που είναι παραδομένη στην πληθυσμιακή ετερότητα, τη σλαβική δυσγένεια και την εθνική πίστη. Σύμφωνα μάλιστα με μια καταγωγική κατασκευή του 10ου αιώνα, αποδιδόμενη στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, η ευγενής Πάτρα συμβάλλει στην κατοχύρωση της ευγένειας του ιδρυτή της μακεδονικής δυναστείας Βασιλείου, ενώ η Λακεδαίμονα στη δυσγένεια του επικίνδυνου για τη δυναστεία, Νικήτα Μάγιστρο. Έτσι, στη μητρόπολη Πατρών θα γίνει η πρόβλεψη από μοναχό μέσα στον ναό του αγίου Ανδρέα, δηλαδή από το αντίπαρο του παπικού Πέτρου, για την αυτοκρατορική μοίρα του Βασιλείου, σύμφωνα βέβαια μόνον με την αφήγηση του Πορφυρογέννητου. Επίσης, το πόλισμα των Πατρών με την αυτόχθονα ευγενή, ελληνική καταγωγή των κατοίκων του θα συμβάλλει στην δυναστική πολιτική του Βυζαντίου, με την υιοθεσία από την Πατρινή Δανηλίδα ενός μελλοντικού αυτοκράτορα, ενός ασήμου ακόμη που, παρά τα φαινόμενα, κρατά από πολύ παλιά ευγένεια, όπως και οι κάτοικοι των Πατρών. Τελικά, στην καταγωγική σύγκρουση των πρώτων Μακεδόνων με τους Λακαπηνούς στους οποίους συμπεριλαμβάνω τον Νικήτα Μάγιστρο, οι πόλεις της Πελοποννήσου συμμετέχουν με τον τρόπο τους. Η ευγενής και ευσεβής Πάτρα προσγράφεται στον Βασίλειο και η δυσγενής, γαρασδοειδής Λακεδαίμονα στον Νικήτα.³⁶

Πράγματι, ακόμη και στο επίπεδο των ευγενών συμβόλων της χριστιανικής λατρείας η Λακεδαίμων υστερεί μέχρι και τα τέλη του 10ου αιώνα, όταν οι επισκοπικές έδρες μέσα από τις αγιοποιήσεις αναπτύσσουν έναν ανταγωνιστικό ρόλο διεκδικώντας την προαγωγή τους σε μητροπόλεις. Αν η Πάτρα φρουρείται από τον Ανδρέα, αν η Κόρινθος έχει τον Παύλο, τον Κοδράτο και τον Λεωνίδα, η Μεθώνη τον Ιωάννη τον Θεολόγο και τον Αθανάσιο, το Άργος τον Πέτρο, αντίθετα η Λακεδαίμων δεν μοιάζει να έχει καταφέρει να επιβάλλει μια τοπική

36 Για τα παραπάνω βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Το επεισόδιο της Δανηλίδας. Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθοπλαστικά στοιχεία;», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και Συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, 375-390. Το θέμα υπήρξε αντικείμενο σεμιναριακού μαθήματος, *Καταγωγικές αφηγήσεις: Από την δυσγένεια στην ευγένεια*, στο Σεμινάριο «Νίκος Οικονομίδης», 14 Μαρτίου 2012.

λατρεία.³⁷ Είναι, εξάλλου, ενδεικτικές για τις τοπικές λατρείες οι απεικονίσεις των πολιούχων και προστατών στις σφραγίδες των επισκόπων και αξιωματούχων των πελοποννησιακών πόλεων, όπως του Ιωάννη Θεολόγου στη Μεθώνη, όπου και ο περίφημος ναός και μάλλον αποδέκτης των λαφύρων κατά την αραβοβυζαντινή σύγκρουση του 9ου αιώνα,³⁸ του Ανδρέα στην Πάτρα, των στρατιωτικών αγίων Θεοδώρων στην έδρα των στρατηγών του θέματος Πελοποννήσου στην Κόρινθο. Ουδέν, στις μέχρι σήμερα γνωστές σφραγίδες της Λακεδαιμόνας, εκτός από την κοινότατη Θεομήτορα, εννοείται σε σφραγίδες μέχρι και τον 11ο αιώνα που με βεβαιότητα σχετίζονται με την πόλη.³⁹ Τούτο θεωρώ ότι θα μπορούσε να εξηγηθεί ακριβώς από την πληθυσμιακή ετερότητα, την έλλειψη πολιτειακής και θρησκευτικής συνοχής του πληθυσμού της πόλης και περιοχής αλλά κυρίως από την απουσία ισχυρής εκκλησιαστικής οργάνωσης, της μόνης που θα μπορούσε να επιβάλλει μια τοπική λατρεία. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στον 13ο αιώνα μετά την εγκατάλειψη της Λακεδαιμόνας και την ίδρυση του Μυστρά και πάλι καταβάλλεται προσπάθεια επιβολής μιας κεντρικής ενοποιητικής λατρείας στον νέο αυτό χώρο εξουσίας είτε με τη λατρεία της Οδηγητριάς είτε με αυτήν του αγίου Δημητρίου.⁴⁰ Κρατήσαμε τελευταία τη Μονεμβασία, που στις σφραγίδες του επισκόπου της διαβάστηκε άγιος Αναστάσιος,⁴¹ και που θεωρώ ότι πρέπει να σχετίζεται και με τον εκεί ναό και τη λατρεία της αγίας Αναστασίας σύμφωνα με

37 Α. Λαμπροπούλου – Η. Αναγνωστάκης – Β. Κόντη – Α. Πανοπούλου, «Μνήμη και λήθη της λατρείας των αγίων της Πελοποννήσου 9ος-15ος αι.», *Οι ήρωες της ορθόδοξης εκκλησίας*, 265-294. Β. Κόντη, «Το Ναύπλιο και οι σχέσεις του με την επισκοπή Αργούς κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο», *Σύμμεικτα* 15 (2002), 131-148.

38 *Βίος Βασιλείου*, στην έκδ. *Συνέχεια Θεοφάνη*, 304.12-14, όπου ο αναφερόμενος ναός θα μπορούσε να είναι ο επισκοπικός ναός του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις ήταν πολιούχος και προστάτης της Μεθώνης.

39 Α. Αβραμέα – Μ. Γαλάνη-Κρίκου – Γ. Τουράτσος, «Μολυβδόβουλλα με γνωστή προέλευση από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών», *Studies in Byzantine Sigillography* 2 (1990), 249-257. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. Β'. *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Ουάσινγκτον 1994, 77-93. Βλ. επίσης Α. Αβραμέα, «Επαρχιακά ιερά κειμήλια στην Κωνσταντινούπολη από τον Μανουήλ Κομνηνό», *Ευφρόσυνο. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1994, 29-33. J. Cotsonis, «Saints and Cult Centers: a Geographic and Administrative Perspective in Light of Byzantine Lead Seals», *Studies in Byzantine Sigillography* 8 (2003), 9-26. Του ιδίου, «The Contribution of Byzantine Lead Seals to the Study of the Cult of the Saints (sixth-twelfth century)», *Byz* 75 (2005), 383-498.

40 Βλ. σχετικά Η. Αναγνωστάκης, «Από την εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης στον Βίο των Οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου: η ιστορία μιας κατασκευής», *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, εκδ. Βούλα Κόντη, Αθήνα 2004, 147-198.

41 Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals*, 88 αρ. 30.2. Cotsonis, «Saints and Cult Centers», 14.

τη σωζόμενη μόνον στα αραβικά ψυχωφελή διήγηση αποδιδόμενη στον Παύλο Μονεμβασίας (μέσα 10ου αιώνα).⁴² Στις σωζόμενες στα ελληνικά ψυχωφελείς διηγήσεις του Παύλου Μονεμβασίας, στις οποίες διαπιστώνεται, κατά τον εκδόστη τους, ο συνεκτικός και σταθεροποιητικός ρόλος του επισκόπου στην πόλη και την κοινωνία, προβάλλεται επίσης η λατρεία αγίων, όπως για παράδειγμα της θαυματουργού παρουσίας του Ιωάννη Θεολόγου, μάλιστα στα ταξίδια των Μονεμβασιωτών.⁴³ Στην αγία Αναστασία ήταν αφιερωμένος κεντρικός μεγάλος ναός και σε παρεκκλήσι του ναού υπήρχαν στον 10ο αιώνα τα λείψανα μαρτύρων όπως των αγίων Βαλερίου, Βικεντίου και Ευλαλίας.⁴⁴ Η Ευλαλία, γνωστότατη μάρτυς στη δυτική χριστιανοσύνη, είναι μάλλον άγνωστη στον βυζαντινό κόσμο, με εξαίρεση τη νότια Πελοπόννησο.⁴⁵ Στη σχετική διήγηση του Παύλου Μονεμβασίας αναφέρεται ότι το λείψανό της για να ξεφύγει την αραβική λείλαπα, ταξίδεψε μέσα σε λάρνακα από την Ισπανία, μάλιστα τη Βαρκελώνη, και διέσχισε θαυματουργά όλη τη Μεσόγειο για να αράξει κάπου κοντά στη ναυτική πολιτεία, όπου και ξεχάστηκε στα χρόνια των αραβικών επιδρομών και της αραβικής κατάκτησης της Κρήτης. Πάντα σύμφωνα με την ίδια διήγηση, στα χρόνια των αυτοκρατόρων Λέοντος και Αλεξάνδρου βρέθηκε η λάρνακα με τα λείψανα των αγίων που μεταφέρθηκαν μέσα στη Μονεμβασία στο παρεκκλήσι της αγίας Αναστασίας.⁴⁶ Ανεξάρτητα από τις όποιες αναγωγές και υποθέσεις

42 P. Peeters, «Une invention des SS. Valère, Vincent et Eulalie dans le Péloponnèse», *An Boll* 30 (1911), 296-306.

43 Για τον Ιωάννη Θεολόγο: Παύλος Μονεμβασίας, *Διηγήσεις: Les récits édifiants de Paul, évêque de Monembasie, et d'autres auteurs*, εκδ. J. Wortley, Sources d'histoire médiévale, Παρίσι 1987, 110-115 και ιδίως 112.24-38. Για τον συνεκτικό ρόλο του επισκόπου στη Μονεμβασία βλ. *ό.π.*, 22. Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με την ψυχωφελή διήγηση του Παύλου Μονεμβασίας ο Ιωάννης Θεολόγος ήταν και για τους ευρισκόμενους στη Θεσσαλονίκη Μονεμβασιώτες ο θαυματουργός άγιος, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ειδική προτίμηση του αγίου από τους ναυτικούς και μια εξακτίνωση της λατρείας του στους θαλάσσιους δρόμους, στα λιμάνια Μεθώνης, Μονεμβασίας, Θεολόγου/Εφέσου, Θεσσαλονίκης. Οι επίσκοποι Μεθώνης επικαλούνται στις σφραγίδες τους τον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο ως *ήγαπημένον*. Για το θέμα βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Οι επισκοπές και ο θρησκευτικός βίος στα όρια της νυν Μητροπόλεως Μεσσηνίας έως το 1204», *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2009-2010, 132.

44 Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, 57 (ελλ. μτφ., 86).

45 Από τις δημοσιεύσεις για την Πελοπόννησο, μου είναι γνωστή η παραστάση του 13ου αιώνα σε ναό μάλιστα του αγίου Νικολάου στα Πάκια κοντά στους Μολάους, βλ. Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, «Δύο βυζαντινοί ναοί στὰ Πάκια Λακωνίας», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 10 (1990), 169, 185. Βλ. πάντως παρακάτω σημ. 94 και εικ. 2α-δ.

46 Peeters, «Une invention», 296-306. Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, 55-63 (ελλ. μτφ., 85-94), όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, Η. Α. Kalligas, *Monemvasia. A Byzantine City State*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 2010, 12-15.

για επιδρομές, για επαφές και εμπόριο της Μονεμβασίας με Σικελία, Ισπανία, η Ευλαλία μοιάζει να υιοθετήθηκε από τους Μονεμβασιώτες για μια σειρά από λόγους αλλά κυρίως για τη συνάφειά της με τη θάλασσα, όταν θεωρείται από πολύ ενωρίς στη Δύση προστάτις πόλεων, μάλιστα αντιπάλων πόλεων που τη διεκδικούν, και αργότερα των καλαφατάδων και ναυτιλομένων.⁴⁷ Σημειωτέον ότι σε κατω-ιταλιωτικό κώδικα σε κανόνα προς τιμήν του αγίου Νικολάου αναφέρονται τα εξής: *Νικόλαον τὸν σοφὸν σὺν Εὐλαλίᾳ τῇ Χριστοῦ μάρτυρι ὕμνοις, πιστοί, στέψωμεν καὶ ἐν ἐγκωμίοις δοξάσωμεν.*⁴⁸

Τελικά, με βάση όσα έχουν μέχρι στιγμής αναφερθεί για τις άλλες πελοποννησιακές πόλεις, η Λακεδαιμών εμφανίζεται ως η μόνη εξαίρεση. Είναι χαρακτηριστικό ότι μια πρώτη προσπάθεια στα τέλη του 9ου αιώνα ανάδειξης ενός αγιοποιημένου επισκόπου της, του Θεοκλήτου, αποτυγχάνει. Σε μια πόλη που από παλιά δεν γνωρίζει παρά μόνον (οὐδὲν ἄλλον ἢ) το ξίφος του πολέμου, τις σφαγές και την *χρυσὴν αἵματος*,⁴⁹ σε μια πόλη που κατοικείται από πολεμιστές και φονιάδες, από πλεονέκτες προύχοντες με βίαιες ορμές και επιθυμίες και οι οποίοι καταδυναστεύουν τους ταπεινότερους⁵⁰ είναι πολύ εύκολο ο χρόνος να υποκλέψει τη μνήμη ενός αγίου (που όπως και αυτή του Νίκωνα δεν μνημονεύεται στο *Συναξάριον* Κωνσταντινουπόλεως). Η μνήμη του Θεοκλήτου είχε καταποντισθεί στην λήθη τον βυθό, όπως λέει ο *Βίος*-εγκώμιο που γράφηκε στα

47 Δυστυχώς η διήγηση αυτή δεν έχει συνεξετασθεί με τις πληροφορίες για την εξαφάνιση των λειψάνων της Ευλαλίας μετά την αραβική κατάκτηση της Ισπανίας και με τις τύχες της λατρείας της στη μεσαιωνική Ισπανία και Νότια Ιταλία. Για μια πρόχειρη σχέση των Βυζαντινών με την ισπανική πόλη Emerita, τόπο λατρείας της Ευλαλίας, για την αντιπαλότητα των ισπανικών πόλεων και τις αραβικές επιδρομές στον 8ο αιώνα, βλ. J. Arce, «The City of Mérida (Emerita) in the *Vitas Patrum Emeritensium* (VIth Century A.D.)», *East and West: Modes of Communication: Proceedings of the First Plenary Conference at Merida*, εκδ. E. Chrysos – I. Wood, Λέιντεν 1999, 1-14. Βλ. επίσης, A. T. Fear, *Lives of the Visigothic Fathers*, Λίβερπουλ 1997, XXIV, XXIII. M. Dietz, *Wandering Monks, Virgins, and Pilgrims: Ascetic Travel in the Mediterranean World, 300-800*, Πενσυλβάνια 2005, 158-179.

48 A. Kominis – G. Schirò, *Analecta hymnica graeca e codicibus eruta Italiae inferioris*, τ. Δ', Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici. Università di Roma, Ρώμη 1976, Κανόνες Δεκεμβρίου 6, 11, 3. 9-12 και 6, 11.7.20-21.

49 *Βίος Θεοκλήτου*, εκδ. Σγουρίτσας, 572: *τὶ γὰρ τὰ παλαιὰ τῆς Λακεδαιμόνος διηγήματα... οὐδὲν ἄλλον ἢ ξίφη καὶ πόλεμον καὶ σφαγαὶ καὶ χρυσις αἵματος καὶ ἄνδρες πολεμικὸν καὶ φόνιον πνέοντες*. Βλ. και σχολιασμό Ει. Χρήστου – Κ. Νικολάου, «Στοιχεῖα γὰρ τὴν κοινωνία καὶ τὸν καθημερινὸ βίον στὴν περιοχὴ τῆς Λακωνικῆς (Θ'-ΙΒ' αἰ.) ἀπὸ ἀγιολογικὰ κείμενα», *Βυζαντινὰ Μελέται* 2 (1990), 208-209. Πάντως, *τὰ παλαιὰ τῆς Λακεδαιμόνος διηγήματα*, που παρουσιάζονται ως αντίστιξη, ως μια προτέρα της εμφάνισης του οσίου κατάσταση, αναμφισβήτητα αφορούν την αρχαία πολεμική Σπάρτη.

50 *Βίος Θεοκλήτου*, εκδ. Σγουρίτσας, 579.

τέλη του 10ου - αρχές 11ου αιώνα (σώζεται στον ίδιο κώδικα, βαρβερινό 583 του 14ου αιώνα, με τον *Βίο* του Νίκωνα).⁵¹ Δημιουργείται η εντύπωση ότι στη Λακεδαίμονα ελλείπουν τα κυρίαρχα συνεκτικά στοιχεία που ορίζουν μια πόλη, όταν μάλιστα η θρησκευτική και πολιτική εξουσία μοιάζουν αδύναμες διαχρονικά να συντονίσουν την κεντρική με την επαρχιακή εξουσία. Οι στάσεις, τα εγκλήματα καθοσίωσης, η άρνηση στράτευσης, τα πάκτα προς τους εθνικούς, το αυτοδέσποτο και αυτόνομο που συχνότατα αναφέρεται συνιστούν μόνον μια πτυχή από το πολύπτυχο των κεντρόφυγων τάσεων μιας σχεδόν ακυβέρνητης ή δύσκολα διοικούμενης πόλης και της επαρχίας της. Θεωρώ ότι μέχρι και τα τέλη του 10ου αιώνα η Λακεδαίμων είναι μια ανολοκλήρωτη βυζαντινή πόλη υπό συνεχή ομηρεία και ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτειακής απροσαρμοσίας των αρχόντων της και των πληθυσμών της περιοχής θα συντηρηθούν ως τα χρόνια του δεσποτάτου, οπότε μετά από τριακόσια χρόνια προσπαθειών και πάλη η πόλη θα εγκαταλειφθεί για τον Μυστρά!

Στο μεταξύ, πολλά θα αλλάξουν με την έλευση του Νίκωνα, που φθάνει στην πόλη κατόπιν προσκλήσεως και εγγράφου συμφωνίας περί το 970. Αποφασίζει να εγκατασταθεί για να επιλύσει όχι απλώς προβλήματα λήθης και μνήμης, όχι απλώς θέματα σχέσεων μιας κοινωνίας με το παρελθόν της, αλλά κυρίως με το παρόν και το μέλλον της. Αυτός ένας μοναχός αριστοκράτης στην υπηρεσία της εξουσίας καλείται να επιβάλει την ευταξία σε μια νέα πόλη, που πιθανότατα υπήρξε επανειλημμένως όμηρος των ετερογενών πληθυσμών της και που ο φόβος και η ανασφάλεια, σύμφωνα με επαρκείς μαρτυρίες συνέχιζαν να κυριαρχούν και εντός των τειχών του ίδιου του κάστρου. Και την ευταξία και συνοχή αυτήν ο Νίκων θα προσπαθήσει να την επιβάλλει, όπως θα δούμε, δια του θρησκευτικού χρόνου.

Σύμφωνα με τον *Βίο* του οσίου, γραμμένο σαράντα χρόνια μετά τον θάνατό του από τον ανώνυμο ηγούμενο της μονής το 1042, ο Νίκων επισκέπτεται όλη τη νοτιοανατολική Πελοπόννησο.⁵² Στην πορεία του και στο ιεραποστολικό έργο,

51 *ό.π.*, 573. Λαμπροπούλου κ.ά., «Μνήμη και λήθη», 268-269, 272-275.

52 *Βίος Νίκωνος*: Οδ. Λαμπρίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. Κείμενα – σχόλια*, Επιτροπή Ποντιακῶν Μελετῶν περιοδικοῦ Ἀρχεῖου Πόντου, Παράρτημα 13. Αθήνα 1982. D. F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources 14, Brookline Mass. 1987. Για τις χρονολογήσεις συγγραφῆς του *Βίου*, τη σχέση του με τον *Βίο Λουκά του Στεριώτη*, βλ. τις παραπάνω εκδόσεις και Jan Olof Rosenqvist, «The Text of the Life of St Nikon “Metanoite” Reconsidered», *Leimon: studies presented to Lennart Rydén on his sixty-fifth birthday*, εκδ. Jan Olof Rosenqvist, Ουνάλα 1996, 93-111. P. Armstrong, «Monasteries old and new: the nature of the evidence», *Founders and refounders of Byzantine monasteries*, εκδ. M. Mullet, Μπέλφαστ 2007, 320-325, όπου προτείνεται μια επεξεργασία του *Βίου* το 1148. Αλλά βλ. M. Kaplan, «La fondation de Nikôn le Méta-

αλλά ορθότερα στον *Βίο* του, απουσιάζει προκλητικά η Μονεμβασία. Το ίδιο, βέβαια, διαπιστώνεται και στο *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, όπου από τις πελοποννησιακές πόλεις και κάστρα μόνον η Κόρινθος, η Πάτρα, η Λακεδαιμονία και το κάστρο Μαΐνης μνημονεύονται, αν και τα περί Μηλιγγών και Εζεριτών αναφερόμενα αλλά και η τοπογραφία Ἐλους και Μαλέα αφορούν άμεσα τη Μονεμβασία.⁵³ Βέβαια, στον *Βίο του Νίκωνος* η αναφερόμενη *Δωριέων χώρα* θα μπορούσε να αφορά την περιοχή της Τσακωνίας και της Μονεμβασίας, αλλά δεν κρίνεται και πάλι ως επαρκής και βεβαία αναφορά.⁵⁴ Έχει προταθεί ως πιθανή εξήγηση η απουσία γέφυρας στον Ευρώτα και η δύσκολη πρόσβαση της περιοχής ανατολικά του ποταμού⁵⁵ μέχρι την εποχή, μετά τον θάνατο του Νίκωνα, οπότε κατασκευάζεται το 1027 η γνωστή από την επιγραφή μονή και γέφυρα του Νικοδήμου, ΒΑ του κάστρου.⁵⁶ Θεωρώ ότι ισχύει η εξήγηση για οικονομικές δραστηριότητες και επαφές που διευκολύνονται με τη γέφυρα και εντατικοποιούνται μετά την κατασκευή της, όχι όμως και η υπερβολική θέση ότι η απουσία της γέφυρας εμποδίζει τη διαπεραίωση των ανθρώπων και στεγανοποιούσε τις περιοχές του Πάρωννα. Πάντως, παραμένει δυσεξήγητη αυτή η απόλυτη σιωπή για τη Μονεμβασία στον *Βίο* και στα μεταγενέστερα θαύματα, όταν μάλιστα αναφέρονται αναλυτικότερα όλα τα στάδια της πορείας του οσίου. Έτσι, ενώ κατονομάζεται πλήθος χωρία, κόμεις, πόλεις της Πελοποννήσου (*Ἀμύκλιον*,

noeite à Sparte: un monastère urbain, sa ville et sa campagne», *Puer Apuliae: mélanges offerts à Jean-Marie Martin*, τ. Β', εκδ. E. Cuzzo κ.ά., Παρίσι 2008, 385 σημ. 7. R. Morris, «The Spread of the Cult of St. Nikon "Metanoieite"», *Οι ήρωες της ορθόδοξης εκκλησίας*, 433-458 και ιδίως 435-437 και 445 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

53 *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, κεφ. 49 και 50. Βλ. σχετική βιβλιογραφία παραπάνω σημ. 20.

54 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπιδης, 62.17, 187.21 και σχόλια 412, 423, 454, και εκδ. Sullivan, §31. 4-5 σ. 108 και σχόλια 283.

55 P. Armstrong – W. G. Cavanagh – Gr. Shipley, «Crossing the River: Observations on Routes and Bridges in Laconia from the Archaic to Byzantine periods», *ABSA* 87 (1992), 293-310, και ιδίως 298-300. Βλ. επίσης για τον εντοπισμό αρχαίας γέφυρας, E. Kourinou – Y. Pikoulas, «Αρχαία γέφυρα στα περίχωρα της Σπαρτης», *Sparta and Laconia*, 181-186.

56 Δ. Α. Ζακυθινός, «Κάστρον Λακεδαίμονος», *Ελληνικά* 15 (1957), 108-111. D. Feissel – A. Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* 9 (1985), 301-302. Και αγγλική μετάφραση με σχόλια S. Reinert, «Nea Gephyra: Testament of Nikodemus for the Monastery of Nea Gephyra near Lakedaimon», *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, εκδ. J. Thomas – A. Constantinides Hero – G. Constable, Ουάσινγκτον 2000, 323-325. Για το αυτεξούσιο καθεστώς της μονής πάνω στη Γέφυρα και τη σχέση της επιγραφής με τη Διαθήκη του Νίκωνος βλ. M. Γερολυμάτου, «Πελοποννησιακές μονές και εξουσία (10ος-11ος αι.)», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, 42-44.

Άργος, Ἀρκάδες, Βουρκάνον-Μισύνη, Δαμαλᾶς, Ἴλος, Ἐνόριον, Ἐπίδauρος, Καλαμάτα, Κόρινθος, Κορώνη, Λακεδαίμων-Σπάρτη, Μαῖνη, Μεθώνη, Μῶρος, Ναύπλιον, Πλαγία⁵⁷), πολλές με την αρχαία και μεσαιωνική τους ονομασία, ενώ υπογραμμίζεται αργότερα η εξακτίνωση της λατρείας του οσίου από την Καλαμάτα ως την Κόρινθο, απουσιάζει και η παραμικρή νύξη στο πιο φημισμένο κάστρο της Πελοποννήσου, στη γειτονική Μονεμβασία. Το ίδιο όμως ισχύει και για την Πάτρα. Ἐχει μάλιστα επισημανθεί η απουσία στον *Βίο* αναφοράς στον απόστολο Ανδρέα αλλά και σε όποιον άλλο άγιο πελοποννησιακής πόλεως αλλά και η απουσία της απεικόνισης του οσίου σε μνημεία στη ΒΔ Πελοπόννησο.⁵⁸ Θεωρώ ότι μια ερμηνεία ανταγωνισμού, αντιπαλότητας πόλεων και επισκοπών, τουλάχιστον όσον αφορά την απουσία των Πατρών στον *Βίο*, μπορεί να ισχύει. Μάλιστα σε μιαν εποχή, τον 11ο αιώνα, κατά την οποία συντάσσεται ο *Βίος* και επιδιώκεται και οσωνούπω επιτυγχάνεται, το 1082, η απόσπαση της Λακεδαίμονος από τη μητρόπολη Πατρών και η ανύψωσή της σε μητρόπολη. Αλλά μέχρι την ανύψωση αυτή που όντως θα δημιουργήσει μείζονα προβλήματα οριοθετήσεων τόσο με την επισκοπή Μονεμβασίας όσο και τη μητρόπολη Πατρών και θα υποθηκεύσει για αιώνες τις σχέσεις τους, προηγείται η καθοριστική δράση του οσίου μέσα στο κάστρο.

Ο Νίκων καταφθάνει περί το 970 στη Λακεδαιμονία και σύμφωνα με τον *Βίο* του ως κατεξοχήν δαιμονομάχος άγιος θα εκδιώξει τα παντός είδους δαιμόνια από μια περιοχή και μια πόλη που ήδη εξ ονόματος υποβάλλει τη δαιμονική της συνάφεια. Η *Λακ(κ)οδαιμονία* και οι *Λακοδαιμονῖτες* πρέπει να ήταν οι δημώδεις βυζαντινοί τύποι της Λακεδαιμονίας και των κατοίκων της, καθώς έτσι μόνον αναφέρονται στο *Χρονικό του Μορέως* και σε μεσοβυζαντινές παραλλαγές του *Βίου του Μεγάλου Αλεξάνδρου*.⁵⁹ Αυτός ο δημώδης τύπος θύμιζε στους λογίους μια αρχαία παρετυμολογία, αλλά επίσης έφερνε αυτόματα στο μυαλό των ανθρώπων της εποχής μια πεδιάδα, ένα λάκκο *δαιμόνων* ή *εὐδαιμόνων* ανάμεσα στα δύο μεγάλα βουνά, τον Πάρνωνα και τον Ταῦγετο, τον Μαλεβό και τον Πενταδάκτυλο των Βυζαντινών, δηλαδή την κοιλάδα του Ευρώτα και την απλωμένη πεδιάδα, όπου σύμφωνα πάντα με τις πηγές, κατοικούσαν διάφοροι πληθυσμοί. Η διαφορετική θρησκεία και κατά συνέπεια οι διαφορετικές λατρευτικές

57 Βλ. ευρετήρια στις εκδόσεις *Βίου Νίκωνος* (εκδ. Λαμπιδής και εκδ. Sullivan).

58 Λαμπροπούλου κ.ά., «Μνήμη και λήθη», 272, 288-290.

59 *Χρονικόν τοῦ Μορέως: The Chronicle of Morea*, εκδ. J. Schmitt, Λονδίνο 1904 και *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον κατὰ τὸν κώδικα τῆς Κοπεγχάγης μετὰ συμπληρώσεων καὶ παραλλαγῶν ἐκ τοῦ Παρισικοῦ*, εκδ. Π. Καλονάρος, Αθήνα χ.χ., σσ. 2052, 2061, 2066 κ.α. V. L. Konstantinopulos – A. C. Lolos, *Ps.-Kallisthenes. Zwei mittelgriechische Prosa-Fassungen des Alexanderromans*, τ. Α΄-Β΄, *Beiträge zur klassischen Philologie* 141 & 150, Meisenheim am Glan 1983, κεφ. 40, 6.18, κεφ. 49, 1.3 κ.α. Βλ. και Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, «Λακωνία», 6-7.

πρακτικές ξεχώριζαν, όπως ήδη αναφέραμε, τον πληθυσμό της Λακεδαιμονίας σε Χριστιανούς και Εβραίους κυρίως στις πόλεις και τα λιμάνια και σε μη εκχριστιανισμένους εθνικούς ντόπιους και επήλυδες Σλάβους στα βουνά και τον κάμπο.⁶⁰

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον *Βίο*, για την προσέλευση και εγκατάστασή του στη Λακεδαίμονα ο Νίκων είχε θέσει στους *προϋχοντες και λοιπόν λαόν* ως όρο την εκδίωξη των Εβραίων από το κάστρο,⁶¹ σύμφωνα δε με τη *Διαθήκη* του (η οποία, αν και σώζεται σε δημώδη λόγο, θεωρείται απολύτως αξιόπιστη⁶²) ο όρος αυτός υπήρχε σε μια γραπτή συμφωνία του με τους κατοίκους, σε μια *όμολογίαν ιδιόχειρον*.⁶³ Οι Εβραίοι του κάστρου κατηγορούνται ως υπεύθυνοι μιας επιδημίας και οι δραστηριότητές τους αιτιολογούν την εκδίωξή τους: έγινε για λόγους υγιεινής της πόλης, δηλαδή εξαιτίας των ανθυγιεινών δραστηριοτήτων των Εβραίων (βαφεία, σφαγεία και συνεπώς βυρσοδευεία). Δηλαδή προβάλλεται ως δικαιολογία αυτό που θα αποκαλέσω «οικολογικό αντισημιτισμό». Όμως, στην πλουσιότερη σχετική βιβλιογραφία η αναφορά αυτή στη γραπτή συμφωνία δεν έχει σχολιασθεί. Θεωρώ ότι πρόκειται για αγιολογική εκδοχή μιας παραχώρησης δι' εγγράφου στον όσιο ή και αγοράς ακινήτου στην εμπορική περιοχή. Για την παραχώρηση ή αγορά αυτή, και παρά τα ευσεβή λεγόμενα του *Βίου*, δεν νομίζω ότι *προϋχοντες και λοιπὸς λαὸς* είχαν ανάμιξη ή και συμφωνούσαν. Αντίθετα, σημαντική πρέπει να θεωρείται για την «εισβολή» του Νίκωνα στο κάστρο η σύμπραξη του επισκόπου. Ο επίσκοπος, τον οποίο μάλλον υποκαθιστά ο Νίκων,⁶⁴ βρίσκει ανέλπιστη βοήθεια στον έλεγχο μιας δύσκολης πόλης. Βοηθά, λοιπόν, με τη σειρά του τον Νίκωνα να καταλάβει και να δραστηριοποιηθεί στον χώρο της *ἀγορᾶς* (όπως καλείται πλειστάκις ο συγκεκριμένος χώρος), όπου σε μια άκρη της ευρίσκονται τα αναφερόμενα εργαστήρια υφασμάτων, τα κρεοπωλεία, αλλά και στο κέντρο της τα αρτοποιεία, τα οπωροπωλεία, σίγουρα τα καπηλεία, όπου κερνάται ο γλυκύς ή έξωρος οίνος που αναφέρει ο *Βίος* και με-

60 Για όλα τα παραπάνω βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Το επεισόδιο του Αδριανού. “Πρόγνωσης” και “τελεσθέντων δήλωσις”», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου του ΚΒΕ/ΕΙΕ, Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, εκδ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 1993, 195-226.

61 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπιδής, 64-66, και σχόλια 425, *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 110-112.

62 Η *Διαθήκη* στην έκδ. Οδ. Λαμπιδής, *Ὁ ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων*, 251-256 και σχόλια 452-465. Αγγλική μετάφραση Α. Bandy, «Testament of Nikon the Metanoeite for the Church and Monastery of the Savior, the Mother of God and St. Kyriake in Lakedaimon», *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 313-322.

63 *Διαθήκη*, εκδ. Λαμπιδής, 251.12-17.

64 Kaplan, «La fondation de Nikôn», 385-387. Morris, «The Spread of the Cult of St. Nikon “Metanoeite”», 449.

θοκοπούν οι του κάστρου, όπου και ο επισκοπικός ναός και οι χώροι αναψυχής με το παιγνίδι της σφαίρας, το *τζουγκάνιον*, στο τζουγκανιστήριον.⁶⁵ Έτσι, όμως, ο Νίκων με αυτή την αγορά ή την παραχώρηση του σημαντικού ακινήτου έρχεται σε σύγκρουση όχι μόνον με τους Εβραίους αλλά και με πολλούς άλλους επισήμους της Λακεδαιμόνος, όταν καταλαμβάνει κατά τρόπο προκλητικό το οικονομικό και ψυχαγωγικό κέντρο του κάστρου και αρχίζει να κατεδαφίζει εργαστήρια, όπως τα *μακελία*, να κλείνει τα σtilβωτήρια, να χρησιμοποιεί από τον αρχαίο ερειπίωνα οικοδομικό υλικό το οποίο διεκδικούν και πολλοί άλλοι και να γίνεται τέλος ανυπόφορος, όταν απαγορεύει στους άρχοντες να παίζουν τη σφαίρα ή να έχουν Εβραίους εργάτες στα βαφεία, λευκαντήρια και σtilβωτήρια τους.⁶⁶ Ο Νίκων θα καταφέρει να ιδιοποιηθεί ένα σημαντικό μέρος της *ἀγοράς* και να το μεταστρέψει, να το αλλοιώσει θεμελιώνοντας τον ναό. Η ταύτιση του ναού δεν θα μας απασχολήσει εδώ.⁶⁷ Μας ενδιαφέρει αντίθετα η αρχική στόχευση μιας τέτοιας πράξης στο εμπορικό κέντρο του κάστρου. Συνήθως ερμηνεύεται ως μείζονα ιεραποστολική παρουσία στο κέντρο αλλά και ως προσωπική επιλογή του αριστοκράτη Νίκωνα, μια προτίμηση σε αστικό ευκτήριο που θα γίνει σταδιακά μια ισχυρά μονή, η οποία θα ελέγχει την αγορά με εργαστήρια, οικήματα, μετόχια, εισοδήματα και κατά συνέπεια με εξουσιαστικό λόγο στα της πόλεως. Πρόκειται δηλαδή για μια διαφορετική περίπτωση από τις γνωστές μας

65 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμψίδης, 80, 134-136, 142-144. *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 118-120, 134-136, 228-230, 242-246, και *Διαθήκη*, εκδ. Λαμψίδης, 251-252. Ν. Δ. Πέρρος, «Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος τοῦ ὀσίου Νίκωνος καὶ τοῦ παιγνίου τοῦ τσουγγανίου», *Πελοποννησιακά* 24 (1999), 49-64. Για τα εκτός κάστρου μεσοβυζαντινά ελαιοτριβεῖα και λουτρά βλ. Βακουριου, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις», 307-311. Για το κρασί στη Λακεδαίμονα του Νίκωνα, βλ. Ν. Ι. Σκάγκος, «Η αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία κατά τους βυζαντινούς χρόνους», *Μονεμβάσιος Οἶνος, – Μονοβασ(ι)ά – Malvasia*, εκδ. Η. Αναγνωστάκης, Αθήνα 2008, 224-227.

66 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμψίδης, 70. *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 118-124 και *Διαθήκη*, εκδ. Λαμψίδης, 252-253. Ειδικά για τα σtilβωτήρια, τη μεταξουργία και την εβραϊκή παράμετρο της επεξεργασίας μετάξης στη βυζαντινή Πελοπόννησο η βιβλιογραφία είναι πλούσια και παραπέμπω στον D. Jacoby, «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *BZ* 84-85 (1991-1992), 452-500.

67 Για δύο πρόσφατες επισκοπήσεις της σχετικής έρευνας βλ. Ε. Katsara, «Η βασιλική της ακρόπολης της Σπάρτης: πρόγραμμα έρευνας», *Sparta and Laconia*, 323-330 και R. Sweetman, «Acropolis Basilica church, Sparta: the broader research issues», *ό.π.*, 331-341. Βλ. πάντως, Πέρρος, «Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ», 49-64. Ε. Κουρίνου-Πίκουλα, «Ο ναός τοῦ ὀσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 14 (1998), 89-104. Της ἰδίας, «Συμβολὴ στὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς βυζαντινῆς Λακεδαιμονίας: ὁ ναὸς τοῦ ὀσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, 55-61. Armstrong, «Monasteries old and new», 327-329 αλλά βλ. Kaplan, «La fondation de Nikôn», 388-389.

αστικές μονές, οι οποίες αντίθετα διοχετεύουν στην αγορά το αγροτικό προϊόν των ιδρυτών τους, ενώ εδώ η περιουσία δημιουργείται σταδιακά και έπεται της ίδρυσης της μονής.⁶⁸

Συμπληρωματικά σε αυτές τις ερμηνείες θεωρώ με τη σειρά μου επίσης σημαντικά όσα ο ίδιος ο *Βίος* και η *Διαθήκη* του οσίου αναφέρουν σχετικά με τις συνθήκες θεμελίωσης και με την αφιέρωση του ναού. Η επιλογή του χώρου, η οποία δημιουργεί πολλές αντιδράσεις, παρουσιάζεται να στοχεύει και να αντιμάχεται την εκεί δαιμονική παρουσία. Από μια απλή ανάγνωση του αφηγήματος της ανέγερσης αυτό που συνάγεται είναι ότι στην καρδιά της Λακεδαίμονος φώλιαζαν δαίμονες μεταφορικά και κυριολεκτικά.⁶⁹ Έτσι, σύμφωνα με τον *Βίο* του Νίκωνος και πιθανώς σύμφωνα με τις αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής, η πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στην κοσμική και τη θρησκευτική, μάλιστα τη μοναστική εξουσία, έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας δαιμονικής νοσολογίας. Ως δαίμονες, εκτός των ακαθάρτων πνευμάτων που θα εκδιωχθούν από τον δαιμονομάχο Νίκωνα, παρουσιάζονται οι Εβραίοι και ο «βιοτέχνης» Ιωάννης ο Άρατος, ο μόνος από όλους τους Λάκωνες, σύμφωνα βέβαια με τον *Βίο*, που δεν ήταν καθόλου συνεργάσιμος (που σημαίνει ότι υπήρχε μεγάλη διακύμανση στις συμπεριφορές) στην ανέγερση του ναού κινούμενος είτε από το δαιμόνιο του φθόνου είτε κυριευμένος από το πάθος της βασκανίας. Ο Άρατος είχε αντισταθεί σθεναρά στα δημαγωγικά κηρύγματα για την εκδίωξη των Εβραίων από το κάστρο, τους οποίους ο Νίκων θεωρεί υπαίτιους της επιδημίας. Ο Άρατος πέθανε τρεις μέρες μετά τη σύγκρουσή του με τον Νίκωνα και τούτο θεωρήθηκε ως θεία τιμωρία, διότι παρά την απαγόρευση είχε φέρει μέσα στο κάστρο, στο στυλβωτήριό του, Ιουδαίο να εργαστεί. Λίγο έλειψε να σκοτωθεί και ο στρατηγός Γρηγόριος τιμωρούμενος με σοβαρότατο τραυματισμό γιατί ενοχλούσε το εκκλησίασμα παίζοντας στο τζυγκανιστήριο, κοντά στο οποίο έκτισε ο Νίκων την εκκλησία του.⁷⁰ Τελικά η απειλή του θανάτου ή ο ίδιος θάνατος των ενοχλητικών

68 M. Kaplan, «Le saint, le village et la cité», *Les saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments*, εκδ. C. Jolivet-Lévy κ.ά., Παρίσι 1993, 81-94 και ιδίως 89-94. A.-M. Talbot, «Founders' choice: monastery site selection in Byzantium», *Founders and re-founders of Byzantine monasteries*, 43-62 και ιδίως 45-48. Armstrong, «Monasteries old and new», 315-330. Kaplan, «La fondation de Nikón», 390-393. Για το θέμα αυτό κατά τα παλαιολόγια χρόνια βλ. Α. Κιουσοπούλου, «Η παρουσία των μοναστηριών μέσα στις πόλεις κατά τους παλαιολόγιους χρόνους», *Money and Markets in the Palaeologan era*, εκδ. N. Moschonas, Αθήνα 2003, 273-282, ιδίως 280-282. Βλ. και σχετικά με τη φορολογία και τις επενδύσεις της μονής, Γερολυμάτου, «Πελοποννησιακές μονές», 37-53 και ιδίως 46-51.

69 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπιδής, 72-74. *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 124-126 και *Διαθήκη*, εκδ. Λαμπιδής, 252-253.

70 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπιδής, 68-72 (Άρατος), 80-82 (Γρηγόριος). *Βίος Νίκωνος*,

και διαφωνούντων αντιπάλων αποκαθαίρει την πόλη από τη δαιμονική παρουσία, κυριολεκτικά «καθαρίζει» και επανασχεδιάζει το τοπίο της πόλης.

Επίσης, το αφήγημα της ανέγερσης δεν έχει προσεχθεί μέχρι σήμερα ότι ουσιαστικά στηρίζεται στη *Διαθήκη Σολομώντος*.⁷¹ Σε άλλη εργασία μας παρατίθενται αναλυτικά όλα τα στοιχεία που αποδεικνύουν τη συνάφεια των δύο κειμένων και ερμηνεύεται η παρουσίαση του Σολομώντα ως βασιλέα της Λακωδαιμονίας και η δεξίωση του θρύλου του στη βυζαντινή Λακωνική.⁷² Αρκεί να αναφερθούν τα εξής δαιμονικά κατά το κτίσιμο του ναού. Ο Νίκων επιλέγει, σύμφωνα με τον *Βίο*, ως χώρο ανέγερσης όχι τυχαία μέρος στο οποίο θεωρείται ότι κατοικούσαν δαίμονες, δηλαδή την ακρόπολη με τις αρχαιότητες της Σπάρτης, όπου τοποθετείται από την έρευνα ο ναός.⁷³ Με την επιλογή αυτή έχομε τη σημαντικότερη ομολογία για τη στρατηγική του οσίου. Κάνοντας λιτανείες και θεμελιώνοντας ναούς καθαγιάζει και ιδιοποιείται χώρους που θεωρούνται μαγικοί, δαιμονικοί ή που είναι όντως ιδιαίτερα προβληματικοί με την παρουσία Εβραίων ή και διεκδικούμενοι από πολλαπλές αρχές και εξουσίες. Κατοικητήρια δαιμόνων και άλλων ακαθάρτων πνευμάτων και υπόπτων επικίνδυνων ανθρώπων θεωρούνταν διαχρονικά οι αρχαίες έρημες πόλεις, οι αρχαίοι ναοί, τα εγκαταλελειμμένα φρούρια. Λέγεται, λοιπόν, ότι κατά τη θεμελίωση του ναού πετάχτηκαν οι δαίμονες σαν σφήκες κάτω από μια τεράστια πέτρα και ο όσιος τους απέλασε στέλνοντάς τους να πνιγούν στην άβυσσο. Μιαν άλλη φορά, ενώ

εκδ. Sullivan, 118-124 (Αρατος), 134-140 (Γρηγόριος). Πάντως, στη *Διαθήκη*, εκδ. Λαμπιδής, 252. 34-37, δηλώνεται: *Εὐρέθη δὲ τότε ἓνας ἄνθρωπος ὁ ὅποιος ἐμπόδιζε νὰ γένη ἡ Ἐκκλησία εἰς ἐκεῖνον τὸν τόπον ὅπου ἐγὼ ἔδειξα. Καὶ ὁ θεὸς ἤξεύρη πῶς ἐγὼ ἐκεῖνον τὸν ἄνθρωπον μὴτε ἐκαταράσθηκά τον, μὴτε εἶχα τίποτε καταπάνω του, ὁ ὅποιος συνέβη, καὶ ἀπέθανεν*. Βλ. και Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Ο Λάκων Ιωάννης Αρατος και οι Ιουδαίοι της Σπάρτης στα τέλη του 10ου μ.Χ. αιώνα», *Βυζαντινὰ Μελέται* 6 (1995), 123-140 [= *Χρονικά*. Έκδοση του κεντρικού ισραηλιτικού συμβουλίου της Ελλάδος, τόμ. 33 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2010), 9-17]. Η θεώρηση του συμβάντος με τον Αρατο ως προσθήκη του 1149: Armstrong, «Monasteries old and new», 324-325.

71 C. C. McCown, *The Testament of Solomon*, Λιψία 1922, 88-97. Η ιστορία του Ορνία, των αστέρων, των ονείρων και του επαπειλούμενου ή συμβάντος θανάτου των κτιστών στη Διαθήκη Σολομώντος έχουν τα παράλληλά τους στη Διαθήκη Νίκωνος.

72 Πρόκειται για διάλεξη των Η. Αναγνωστάκης – Β. Κόντη, *Λακκοδαιμονία. Μαγεία, προλήψεις και δαίμονες στη Βυζαντινή Πελοπόννησο*, Κάστρο Μονεμβασίας, 26 Σεπτεμβρίου 2010, 5η ΕΒΑ, Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, «Μάγοι, ξόρκια και φυλακτά – Η μαγεία στον αρχαίο και χριστιανικό κόσμο». Πάντως, για το θέμα βλ. Αναγνωστάκης, «Το επεισόδιο του Αδριανού», 195-226, και του ιδίου, «Η Σολομώντεια αμφιθυμία των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων και οι αποκαλυπτικές καταβολές της», *Η εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο (4ος-19ος αιώνας)*, εκδ. Α. Λαμπροπούλου – Κ. Τσιγκάκης, Αθήνα 2008, 57-58.

73 Βλ. παραπάνω σημ. 67.

κτιζόταν ο ναός, ήλθαν πάλι οι δαίμονες ως αγριομέλισσες, ενώ όταν ἤλθεν... ἡ ἑορτὴ τῆς ἁγίας Κυριακῆς, ἤλθασιν αἱ Μέλισσαι, και ο ὅσιος, σαν τον Σολομώντα, ὄχι μόνον τους υπέταξε ἀλλὰ και τους πρόσταξε να πάνε να πέσουν ἀπὸ το χεῖλος του ποταμοῦ και να πνιγούν.⁷⁴ Σύμφωνα, λοιπόν, με τα παραπάνω ο Νίκων μετατρέπει την ερειπειώδη ἀρχαία Σπάρτη και την ἐκεῖ «βιοτεχνική ζώνη» με τα εργαστήρια, σφαγεία, ελαιοτριβεία σε χριστιανική, προβάλλοντας με ἐμφαση τη χριστιανική ἡμέρα ἀργίας και τη λατρεία στην ἁγία Κυριακή, ἀπελαύνοντας την πρόληψη, την ἐθνική πίστη, τους δαίμονες και τους Εβραίους, ἀλλὰ κυρίως την ὅποια μη ἐλεγχόμενη ἀπὸ την ἐξουσία εργαστηριακή και ἐμπορική δραστηριότητα.⁷⁵

Ο ὅσιος ἀφιέρωσε τον ναὸ ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆς παννυμνίου Θεομήτορος καὶ τῆς καλλιμάρτυρος Κυριακῆς, εἰς βοήθειαν πάσης τῆς πόλεως ὑμῶν καὶ σωτηρίαν.⁷⁶ Ἡ ἀφιέρωση στην ἁγία Κυριακή ἐνὸς ναοῦ στο ἐμπορικό κέντρο της Λακεδαίμονας σίγουρα δεν εἶναι τυχαία και ὡς ἐπιλογή φωτίζει το ἐγγεῖρημα του Νίκωνα. Ἡ Διαθήκη ἀναφέρει ὅτι ο ὅσιος στην ιδιόχειρο ὁμολογία του εἶχε υποσχεθεῖ νὰ ἐβγάλω τοὺς Ἑβραίους ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴν χώραν νὰ ὑπάγουν ὄζω, καὶ τὰ Μακελία ὅπου εἶναι πρὸς τὸν ἅγιον Ἐπιφάνιον νὰ τὰ χαλάσουν, καὶ νὰ σφάζουν τὸ Σάββατον, καὶ νὰ ἐορτάζουν, τὴν Κυριακὴν.⁷⁷

74 *Βίος Νίκωνος*, ἐκδ. Λαμπιδης, 72. 34-38. *Βίος Νίκωνος*, ἐκδ. Sullivan, 124-126, και *Διαθήκη*, ἐκδ. Λαμπιδης, 252-253. 48-56.

75 Για τη σχέση μόνων και ἐξουσίας στη Λακεδαίμονα βλ. Γερολυμάτου, «Πελοποννησιακές μονές», 37-53. Ν. Οικονομίδης, «Ὀψιμη ιεραποστολή στην Λακωνία», *Ὁ μοναχισμὸς στην Πελοπόννησο 4ος-5ος αι.*, 29-35. Μ. Kaplan, «Le saint, le village et la cité», *Les saints et leur sanctuaire à Byzance*, 81-94. Του ἰδίου, «Villes et campagnes à Byzance du VIe au XIIe siècle: aspects économiques et sociaux», *Città e campagna nei secoli altomedievali*, τ. Α' Β', Σπολέτο 2009, 495-536 και ἰδίως 513-515.

76 *Βίος Νίκωνος*, ἐκδ. Λαμπιδης, 68.8-10. *Βίος Νίκωνος*, ἐκδ. Sullivan, 116.29-32.

77 *Διαθήκη*, ἐκδ. Λαμπιδης, 251.13-16. Θεωρῶ ὅτι ἡ ὑπαρξη ναοῦ του ἁγίου Ἐπιφανίου στην περιοχή των εβραϊκῶν δραστηριοτήτων, στα Μακελία, δεν εἶναι ἐπίσης τυχαία. Ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος ἐπίσκοπος Σαλαμίνας της Κύπρου ἦταν χριστιανὸς ἐξ Ἰουδαίων. Αἰξίζει μάλιστα να σημειωθεῖ ὅτι στις βενετικές ἐκδόσεις (1780) που περιλαμβάνουν τα θαύματα και τη Διαθήκη του Νίκωνα ἀνθολογούνται ἐπίσης τα κατὰ Ἰουδαίων ἔργα του Ἐπιφανίου ἀλλὰ και ο *Διάλογος μετὰ τινος Ἑβραίου* του Γρηγορίου ἐπισκόπου Ταφάρων, βλ. σχετικά, Λαμπιδης, *Βίος Νίκωνος*, 241-249 και Kaplan, «La fondation de Nikōn», 383-384. Ἐπίσης, ἀς σημειωθεῖ ὅτι σύμφωνα με τους λεγόμενους *Νόμους Ὀμηριῶν* του Γρηγορίου ἐπισκόπου Ταφάρων, καίγονται στη μέση της αγοράς τα εργαλεῖα των τεχνιτῶν που ἐργάζονται την Κυριακή, Α. Berger, *Life and Works of Saint Gregentios, Archbishop of Taphar*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2006, 410-448. Τέλος, ἡ σφραγίδα που βρέθηκε στη Σπάρτη με το ὄνομα *Ἐπιφανίου γηροκόμου* (βλ. Αβραμέα κ.ά., «Μολυβδόβουλλα με γνωστή προέλευση», 254 ἀρ. 72α) πιθανότατα σχετίζεται ὄχι με τη Μονεμβασία (Stavrakos, «Δύο ἀδημοσίευτα μολυβδόβουλλα ἀπὸ τη Σπάρτη», 357-358), ἀλλὰ με τον ναὸ και τα σχετικά ἱδρύματα του ὁμώνυμου ἁγίου στη Λακεδαίμονα.

Η Κυριακή ορίζεται ως *ἄπρακτος ἡμέρα*, ημέρα αργίας, από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, όπως τούτο αναφέρεται στην ελληνική παράφραση της κωνσταντίνειας διάταξης από τη Νεαρά 54 του Λέοντα του Στ': *Δικασταὶ μὲν καὶ δῆμοι τῶν πόλεων καὶ οἱ ἐκ τεχνῶν βιοῦντες ἀργεῖτωσαν ἐν κυριακῇ, μόνοι δὲ γεωργοὶ ἐργαζέσθωσαν*.⁷⁸ Ὅμως με την τροποποίηση της διάταξης από τη Νεαρά 54 ορίζεται πλέον η απόλυτη εφαρμογή, ο απόλυτος σεβασμός της Κυριακής χωρίς εξαιρέσεις: *ὀρίζομεν... ὥστε πάντας ἐν τῇ θεῖα καὶ τὴν ἀφθαρσίαν ἡμῖν ἐγκαινισαμένη ἡμέρα σχολάζειν ἀργία καὶ μήτε γεωργὸν μήτε τινὰ ἕτερον ἄπτεσθαι ἔργων ἐν ταύτῃ τῶν μὴ νενομισμένων*.⁷⁹ Βέβαια, το *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, επίσης των χρόνων του Λέοντος, μαρτυρεῖ τη χαλαρή εφαρμογή της αργίας αυτής, καθώς μας παρέχει ποικιλία ρυθμίσεων για τα ωράρια λειτουργίας της αγοράς, μάλιστα των συντεχνιών των σαλδαμαρίων, οψοπωλῶν και καπήλων κατά την ημέρα της Κυριακής και των άλλων δεσποτικών εορτῶν.⁸⁰ Πάντως, με βάση τις παραπάνω ρυθμίσεις και ειδικά μετά την ενεργό παρέμβαση του Νίκωνα, απαγορευόταν την Κυριακή η λειτουργία των εργαστηρίων τόσο εντός όσο και εκτός κάστρου στη Λακεδαίμονα, ενώ μάλλον εξαιρούνταν τα αγροτικά πολίσματα, τα χωρία και οι κωμοπόλεις, πιθανότατα τα λιμάνια σαν τη Μονεμβασία. Η ημέρα Κυριακή, η αφιερωμένη στον Κύριο, αλλά και οι υπόλοιπες ημέρες της εβδομάδας προσωποποιήθηκαν σχετικά ενωρίς από τη λαϊκή και όχι μόνον πίστη (πρακτική γνωστή από την αρχαιότητα και για τους μήνες) και αποτέλεσαν σταδιακά αγίες στις θρησκευτικές αφηγήσεις, ειδικά τις αποκαλύψεις, και την εικονογραφία.⁸¹

78 A. Dain – P. Noialles, *Les nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι 1944, Νεαρά 54.18-20. Σ. Ν. Τρωιάνος, «Η Νεαρά 54 του Λέοντος του Σοφοῦ για την αργία της Κυριακής και οι πηγές της», *Οι Νεαρές Λέοντος Στ' του Σοφοῦ*, Αθήνα 2007, 503-513 και κείμενο με νεο-ελληνική απόδοση της Νεαρᾶς, 186-192. Γενικότερα για το θέμα βλ. G. Dagron, «Jamais le dimanche», *Εὐνυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. Α', Παρίσι 1998, 165-175. K. Girardet, «L'invention du dimanche: du jour du soleil au dimanche; le «dies Solis» dans la législation et la politique de Constantin le Grand», *Empire chrétien et Église aux IV et V siècles. Intégration ou «concordat»? le témoignage du «Code Théodosien». Actes du colloque international (Lyon, 6, 7 et 8 octobre 2005)*, Παρίσι 2008, 341-370.

79 Dain – Noialles, Νεαρά 54.27-30 και Τρωιάνος, *Οι Νεαρές*, 188.27-30. Επίσης, Σ. Ν. Τρωιάνος, «*Ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια*», *Δίκη* 33 (2002), 202-229.

80 *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον: Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, εκδ. J. Koder, Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Vindobonensis 33, Βιέννη 1991, 13.3 σ. 120, 19.3 σ. 132. Dagron, «Jamais le dimanche», 171. Επίσης, Τ. Γ. Κόλιας – Μ. Χρόνη, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος Στ' τοῦ Σοφοῦ. Εἰσαγωγή, ἀπόδοση κειμένου στὴ νέα ἑλληνικὴ, σχολιασμός*, Αθήνα 2010.

81 F. Halkin, «Les trois saintes Dimanche, Mercredi et Vendredi», *AnBoll* 86 (1968), 390. L. Kretzenbacher, «Sveta Nedelja – Santa Domenica – die hl. Frau Sonntag. Südslawische Bild- und Wortüberlieferungen zur Allegorie-Personifikation der Sonntagsheiligung mit

Ο όσιος δρα στη Λακεδαίμονα κατά την εκπνοή μιας χιλιετίας και ενός αιώνα που, όπως διαπιστώσαμε και με τη νομοθεσία του Λέοντα Στ', ασχολήθηκε με τον χρόνο και με περισσή νευρικότητα με τη συντέλειά του, μάλιστα δε με τον αποκαλυπτικό χρόνο.⁸² Θεωρώ ότι η Κυριακή αργία του Νίκωνα και η εφαρμογή της στη Λακεδαίμονα δεν είναι άσχετη με τις χιλιαστικές αντιλήψεις του αιώνα, οι οποίες εκφράζονται και στην *Αποκάλυψιν Αναστασίας*, κείμενο αυτών των χρόνων και με τοπογραφία, παρά τις διστάμενες απόψεις, πελοποννησιακή. Μια αγία Αναστασία, της οποίας, όπως αναφέραμε, ναός με τα οστά της αγίας Ευλαλίας υπήρχε στη Μονεμβασία, επισκέπτεται τον άλλο κόσμο και βλέπει να κολάζεται ο πρωτοσπαθάριος Πέτρος από κάστρου Κορίνθου για τις παρανομίες του αλλά και τρεις γυναίκες στον θρόνο του θεού να παραπονιούνται γιατί δεν τις σέβονται οι άνθρωποι: είναι η αγία Τετράδη, η αγία Παρασκευή και η αγία Κυριακή.⁸³

Όλα μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι ο Νίκων ήλθε στη λακωνική κοιλάδα να συμβάλει με ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο και πρόγραμμα στον έλεγχο ενός αναπτυσσόμενου παραγωγικού και εμπορικού κέντρου με επικίνδυνες κεντρόφυγες τάσεις. Θεωρώ ότι η εισβολή του στον χώρο της αγοράς, στην καρδιά του κάστρου αλλά κυρίως η επιβολή και τήρηση της Κυριακής αργίας, στην οποία αφιερώνεται ο νέος ναός και σε λίγο περιώνυμο λατρευτικό κέντρο, είχε ως αποτέλεσμα (αν δεν συμπίπτει με μίαν ήδη υπάρχουσα τάση) τη μετακίνηση εργαστηρίων, η οποία εξάλλου τεκμηριώνεται και ανασκαφικά για τα επόμενα χρόνια, με την ανάπτυξη και επέκταση των εργαστηριακών δραστηριοτήτων εκτός του κάστρου.⁸⁴ Ο αφιερωμένος στην Κυριακή, στον Σωτήρα και Θεομήτορα ναός, το μοναστήρι με το λείψανο του Νίκωνα και την μυροβλυσία

Arbeitstabu», *Die Welt der Slaven* 27 (1982), 106-130. Ως πρώτη γνωστή απεικόνιση της αγίας Κυριακής και Παρασκευής θεωρείται αυτή στο paris. gr. 510 fol. 285r του 879-882, βλ. Z. A. Gavrilović, «New Observations on the Miniature of the Vision of Saint Gregory of Nazianzus in paris. gr. 510», *ZRVI* 44 (2007), 67-72 και ιδίως 70.

82 P. Magdalino, «The Year 1000 in Byzantium», *Byzantium in the year 1000*, εκδ. P. Magdalino, Λέιντεν-Βοστώνη 2003, 232-270. I. Ševčenko, «Unpublished Byzantine texts on the End of the World about the year 1000 AD», *Mélanges Gilbert Dagron*, *TM* 14 (2002), 561-578.

83 Για τον Πέτρο Κορίνθου, *Αποκάλυψις Αναστασίας*, εκδ. R. Homburg, *Apocalypsis Anastasiae, ad trium codicum auctoritatem, panormitani, ambrosiani, parisini*, Λιψία 1903, 30.2-3 και Jane Baun, *Tales From Another Byzantium: Celestial Journey And Local Community in The Medieval Greek Apocrypha*, Cambridge University Press 2007, σχόλια και διστάμενες απόψεις για την τοπογραφία 227-235 και αγγλική μτφ. 411, 423. Για τις αγίες Κυριακή, Τετράδη και Παρασκευή βλ. *Αποκάλυψις Αναστασίας*, 12-15 και Baun, *Tales From Another Byzantium*, σχόλια 104-105, 138-144, 158, 346-352 και αγγλική μτφ. 405-406.

84 Bakourou, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις», 301-311.

του προσπαθούν να δημιουργήσουν την ελλείπουσα λατρευτική αναφορά και συνοχή του κάστρου και ολόκληρης της περιοχής αλλά πρωταρχικά να προτείνουν την εγγύηση της επιζητούμενης ευταξίας σε μια αναπτυσσόμενη πόλη: *εἰς βοήθειαν πάσης τῆς πόλεως ὑμῶν καὶ σωτηρίαν*.⁸⁵ Δεν έχει μέχρι σήμερα επισημανθεί ότι οι δύο εικόνες που αναφέρονται από τον Βίο ότι υπάρχουν μαζί στο ναό, η εικόνα του Αντιφωνητή μαζί με την εικόνα του Νίκωνα,⁸⁶ εκτός από την θαυματοποιία τους, αποτελούν και τους εγγυητές της Λακαϊδαίμονος: ο Χριστός *Αντιφωνητής* είναι ο κατεξοχήν εγγυητής (*ἀντιφωνῶ*=*ἐγγυῶμαι*) και είναι γνωστές οι απεικονίσεις του, ιδιαίτερα προσφιλείς στον 11ο αιώνα, και οι αφηγήσεις των εγγυήσεων του Αντιφωνητή της Κωνσταντινουπόλεως προς τους εμπορευόμενους και μάλιστα μεταστραφέντες στον Χριστιανισμό Εβραίους ναυτικούς ήδη από τον 7ο αιώνα.⁸⁷

Στην εποχή του Νίκωνος, εκτός από θρησκευτικός, ο χρόνος γίνεται σταδιακά και πολιτειακός χρόνος, σε μια προσπάθεια εναρμόνισης της πολιτειακής νομοθεσίας προς τους ιερούς κανόνες. Ο όσιος και η μονή επιβάλλουν έναν ενοποιημένο θρησκευτικό και πολιτειακό χρόνο σε μια πόλη και περιοχή με τονισμένη την ετερότητα του πληθυσμού της με αβάπτιστους Σλάβους, με εθνικούς εκ των παλαιότερων Ρωμαίων, με Ιουδαίους και χλιαρούς Χριστιανούς εποίκους μεταφερμένους έξι γενιές πρωύτερα. Από το κέντρο του οικισμού ελέγχεται η κοινωνική, ηθική και εργασιακή συμπεριφορά των κατοίκων στα εργαστήρια εντός και εκτός του κάστρου, στα σφαγεία, στιλβωτήρια που αργούν πλέον την Κυριακή, στα κρεοπωλεία, στα οπωροπωλεία, στα αρτοποιεία και στα ελαιολιτριβεία μάλιστα αυτά της μονής που γίνονται στόχοι κλεπτών. Η ανασφάλεια και ο φόβος, σύμφωνα με τον Βίο, κυριαρχούσαν για πολύ καιρό πριν και μετά τον θάνατο του οσίου μέσα στο κάστρο και υποτίθεται ότι μόνον με τα θαύματα

85 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπνίδης, 68.8-10. *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 116.29-32.

86 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπνίδης, 128.24-27. *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 216.53-56 και σχόλια 300.

87 Για το θέμα βλ. B. Nelson – J. Starr, «The Legend of the Divine Surety and the Jewish Moneylender», *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 7 (1944), 289-338. C. Mango, *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Κοπεγχάγη 1959, 142-148. J.-M. Sansterre, «La Caution de Saint Euphebius. Une variante napolitaine de la légende Byzantine du “Christ garant”», *AnBoll* 13 (1995), 293-296. Για την εικόνα του Αντιφωνητή στην Κωνσταντινούπολη από τον 7ο-11ο αιώνα βλ. P. Magdalino, «Constantinopolitana», *Aetos. Studies in honour of Cyril Mango*, εκδ. I. Ševčenko – I. Hutter, Στουτγάρδη-Λιψία 1998, 220-232 και ιδίως 220-227. T. Papamastorakis, «The Empress Zoe's Tomb», *Η Αυτοκρατορία σε κρίση* (:). *Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*. Αθήνα 2003, 497-511. G. Zulian, «Reconstructing the Image of an Empress in Middle Byzantine Constantinople: Gender in Byzantium, Psellos' Empress Zoe and the Chapel of Christ Antiphonites», *Rosetta* 2 (2007), 32-55.

σταδιακά θεραπεύτηκαν. Οι ξένοι, που έρχονταν για εμπόριο μάλλον λαδιού, δεν μπορούσαν να κυκλοφορήσουν στους δρόμους, τα δε σπίτια και τα καταστήματα ήταν εύκολη λεία ληστών.⁸⁸ Οι κλοπές, εξάλλου, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, όπως οι κλοπές κοπαδιών και οι απαγωγές νεανίδων.⁸⁹ Για να παταχθεί αυτός ο φόβος και η ανασφάλεια έρχεται ο φόβος του Θεού με την απειλή θανάτου αλλά και με την ίδρυση ευκτηρίου στην αγορά από τον Νίκωνα. Έτσι προσφέρεται ασφάλεια προς τους κατοίκους με τη σύμπραξη και του επισκόπου, τον οποίο μάλλον ήλθε ο Νίκων να ενισχύσει στον έλεγχο μιας ιδιαίτερα δύσκολης πόλης.

Επίσης, με την παρουσία του οσίου και τον εκχριστιανισμό αβαπτίστων εντοπίων και εκβυζαντινισμένων Σλάβων πιθανότατα τερματίζονται συνθήκες αποτέφρωσης νεκρών μεταξύ των εθνικών της περιοχής, σύμφωνα βέβαια με προτεινόμενη ανάγνωση της τιμωρίας του καταπατητή περιουσιών και υβριστή Αντιόχου, άρχοντα *τῆς τῶν ἐθνικῶν χώρας*.⁹⁰ Ακόμη, γίνεται προσπάθεια δια της συνοχής και του ελέγχου να εξαλειφθεί ο διαρκής φόβος για ενδεχόμενες συμμαχίες όχι μόνον Σλάβων και σλαβογενών αλλά και λοιπών αρχόντων με τους Βουλγάρους. Τέτοια είναι η περίπτωση του Ιωάννη Μαλακηνού, που ήταν *ἀνὴρ τῶν λίαν εὐκλεῶν καὶ περιβλέπτων καὶ ... τὰ πρῶτα φέρων οὐ τῆς Λακωνῶν πόλεως μόνον, ἀλλὰ καὶ πάσης Ἑλλάδος καὶ τῆς τοῦ Πέλοπος* και ο οποίος κατηγορήθηκε για σύμπραξη με τους Βουλγάρους του Συμεώνα, δηλαδή για ἐγκλημα αποστασίας και καθοσίωσης,⁹¹ συμβάν που μας θυμίζει το αντίστοιχο με τους Ρεντάκιους και τον Νικήτα Μάγιστρο στις αρχές του αιώνα. Καθώς, λοιπόν, η νότια σλαβογενής Πελοπόννησος επανειλημμένως αποτελεί εν δυνάμει σύμμαχο ή αντιμετωπίζεται ως σύμμαχος των Βουλγάρων, ο όσιος με την παρουσία και

88 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπιδής, 148.11-15. *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 252.32-37. Βλ. Armstrong, «Merchants of Venice at Sparta», 313-321 και ιδίως 317. Πολλά από τα αναφερόμενα σχετικά με τα εργαστήρια, μετόχια και την εμπορική δραστηριότητα θεωρούνται ότι ανάγονται στους χρόνους συγγραφής και αναμόρφωσης του Βίου και όχι του οσίου: βλ. Armstrong, «Monasteries old and new», 326-327.

89 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπιδής, 116, 124-126, 134-136, 146.11-15. *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 194-200, 206-212, 228-230, 252.32-37. Βλ. και Οικονομίδης, «Οψιμη ιεραποστολή στην Λακωνία», 34. Για τις κλοπές και ληστείες στη Λακεδαίμονα βλ. Έφη Ράγια, «Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στο Βυζάντιο (7ος-11ος αι.): Πρόβλημα ρευστότητας;», *Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στην ελληνική ιστορία*, εκδ. Κ. Μπουραζέλης – Κ. Μεϊδάνη Αθήνα 2011, 260.

90 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπιδής, 114-116 και σχόλια 445-447. *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 190-194. Για την αποτέφρωση βλ. Οικονομίδης, «Οψιμη ιεραποστολή στην Λακωνία», 29-35.

91 *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Λαμπιδής, 88-90, 201-204 και σχόλια 431-432. *Βίος Νίκωνος*, εκδ. Sullivan, 148-156 και σχόλια 290-291. Για το πρόβλημα της χρονολόγησης των δύο βουλγαρικών επιδρομών στα 986 και 996/7, βλ. Σαββίδης, «Ο Λάκων Ιωάννης Άρατος», 123-140 ιδίως σημ. 28-32.

μεσολάβησή του θα συμβάλει στην πολιτειακή ένταξη και συμμόρφωση μιας δυσκυβέρνητης πόλης και χώρας. Όμως, εκτός από κάποια άμεσα αποτελέσματα (όπως η αναδιάταξη στο χωροταξικό του κάστρου) η μέγιστη συμβολή του μάλλον θα πρέπει να καταφάνηκε, πολύ αργότερα, κυρίως από τη δραστηριοποίηση της μονής στην περιοχή και την εξακτίνωση της λατρείας του. Θα πρέπει να θεωρηθεί ως ασφαλής διαπίστωση ότι η Λακεδαίμων αποκτά ταυτότητα και συνοχή ως πόλη μόνον με τον Νίκωνα και γίνεται προσκυνηματικό κέντρο της νότιας Πελοποννήσου και των περιοχών επιρροής της μητροπόλεώς της με τις αναπόφευκτες αντιπαλότητες.⁹² Εν τέλει, η βραχύβια, μεσοβυζαντινή «τεχνητή» και «κατασκευασμένη» Λακεδαίμων, πριν ακολουθήσει μια παράξενη μοίρα, που τη βαραίνει διαχρονικά, και σβήσει οριστικά και πάλι στον 13ο αιώνα (ένα χαρακτηριστικό που απαιτεί ειδική μελέτη) μάλλον μπορεί να ελεγχθεί και να κυβερνηθεί.

Στην παρούσα μελέτη παρακολουθήσαμε την από τον 8ο αιώνα διαχρονική προσπάθεια για τον έλεγχο μιας πόλεως και την κατασκευή της ταυτότητάς της, διαφορετικής από τις άλλες μεσοβυζαντινές ταυτότητες πόλεων της Πελοποννήσου. Και επειδή ο λόγος είναι για τον χρόνο, επιτρέψτε μου να κλείσω με ένα σύγχρονο Βραχύ Χρονικό. Τέλη Αυγούστου του 2009, ευρισκόμενος στις Γούβες Ηρακλείου Κρήτης, άρχισα να αναζητώ απεικονίσεις της αγίας Κυριακής και απευθύνθηκα στον φίλο Τίτο Παπαμαστοράκη,⁹³ αποστέλλοντάς του τις παραπάνω αναγνώσεις. Εκτίμησε την επιχειρούμενη ανάγνωση του *Βίου* ως ενδιαφέρουσα λέγοντάς μου ότι θα μου αποστείλει με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο μιαν έκπληξη. Και η ιδού η έκπληξη. Πρόκειται για παράσταση της αγίας Κυριακής στον Κούνιο της Μάνης, πιθανότατα του 11ου αιώνα,⁹⁴ στην οποία οι

92 Kaplan, «Le saint, le village et la cité», 90-94. Morris, «The Spread of the Cult of St. Nikon “Metanoieite”», 433-458 και για την αντιπαλότητα Λακεδαιμονίας – Μονεμβασίας σχετικά με την λατρεία του Νίκωνος, 452 σημ. 72.

93 Αφήνω στο σημείο αυτό το κείμενο όπως ακριβώς το άκουσε ο Τίτος, στη συνάντηση του Ρεθύμνου, έναν χρόνο πριν μας αφήσει.

94 Ν. Β. Δρανδάκης, «Ο σπηλαιώδης ναός τοῦ Ἁγίου-Γιαννάκη στὰ Ζούπενα», *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 13 (1985-1986), 86-87. Ε. C. Constantinides, «The Frescoes of the Church of the Holy Archangels at Zemo-Krichi, Rača (Georgia) and the Contemporary Monuments on Mani in Southern Greece», *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 17 (1993-1994), 186. Gavrilović, «New Observations», 70. Η χρονολογία βέβαια αυτή δεν ισχύει και προτείνεται πλέον ο 13ος αιώνας: βλ. D. Mouriki, «The Cult of Cypriot Saints in Medieval Cyprus as attested by Church Decorations and Icon Paintings», *The Sweet Land of Cyprus*, εκδ. Α. Bryer – G. Georghalides, Λευκωσία 1993, 237-277. Μ. Παναγιωτίδη, «Σχολιάζοντας τους ζωγράφους.

μέρες της εβδομάδος απεικονίζονται ως γυναικείες μορφές σε μετάλλια από την Δευτέρα ως κάτω στο εβραιόπουλο το Σάββατο, τελευταίο, σχεδόν υποπόδιο των ποδών της Κυριακής (εικ. 1α, β). Ερευνώντας, όμως, περαιτέρω διαπίστωσα ότι αντίστοιχες αγίες Κυριακές υπάρχουν στην Κύπρο του 13ου αιώνα κάποιες με διαφορετική, κυκλική διάταξη των μεταλλίων.⁹⁵ Διαμηνύω λοιπόν στον αποστολέα ότι η έκπληξή μου μετριάζεται. Αρχές Οκτωβρίου, όμως, αποδείχτηκε ότι οι φίλοι αποτελούν βασανιστήριο. Όταν θεωρούσα ότι είχα ολοκληρώσει τη σχετική έρευνα για αυτήν εδώ την ανακοίνωση και είχα αποστείλει και την περίληψη, λαμβάνω από το ίδιο κολαστήριο μιαν δημοσίευτη φωτογραφία, συμπληρωματική της προηγούμενης. Αν τη γνώριζα νωρίτερα,⁹⁶ η ανακοίνωσή μου πρώτον δεν θα ξέφευγε από τον χρόνο της και δεύτερον θα ήταν σαφώς διαφορετική. Πρόκειται, λοιπόν, για την *αγία Κυριακή* ανάμεσα στην *αγία Ευλαλία* και στον *άγιο Νίκωνα τον Μετανοητή* (;), κατά την επιγραφή (εικ. 2α-δ). Ουσιαστικά, βρίσκoμαστε μπροστά στην εικονογράφιση της σημαντικότερης πράξης-δωρεάς του «πολιούχου» πλέον Νίκωνα στην πόλη της Λακεδαιμόνος, της Κυριακής αργίας, στοιχείου συνοχής του πληθυσμού της. Βέβαια, στις ελληνικές χώρες θα αργήσει ακόμη πολύ ο θρησκευτικός χρόνος, με την καμπάνα του πολιούχου ή του καθεδρικού ή με το σήμαντρο του μοναστηριού να καθορίζει τις λειτουργίες στις κεντρικές αγορές και τα εργαστήρια των πόλεων, όπως τούτο έγινε στη Δύση, αρχικά στους υφαντές και λευκαντές υφασμάτων (σε αυτούς που εξέβαλε αιώνες πριν ο Νίκων) και όταν δηλαδή ο θρησκευτικός χρόνος γινόταν ο ωρο-

Μερικά παραδείγματα τοιχογραφιών από τη Μάνη», *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη για τη Βυζαντινή Μάνη, Πρακτικά*, Σάπρτη 2008-2009, 221-232 και ειδικά 225-227. Μια πολύ πρωιμότερη όμοια παράσταση της αγίας Κυριακής (εικ. 3), επίσης με τις ημέρες εικονιζόμενες σε αλληλοδιαδεχόμενα κάθετα μετάλλια υπάρχει στον άγιο Φίλιππο στα Κορογωνιάνικα της Μάνης που, όπως και το πρώτο στρώμα του αγίου Παντελεήμονα Άνω Μπουλαριών, χρονολογείται στην τελευταία δεκαετία του 10ου αιώνα, δηλαδή στα τελευταία χρόνια του Νίκωνα: βλ. Μ. Panagiotide, «Village Painting and the Question of Local “Workshops”», *Les Villages dans l'Empire byzantin, IVe-XVe siècle*, εκδ. J. Lefort κ.ά., Παρίσι 2005, 196-197 με τη σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, Παναγιωτίδη, «Σχολιάζοντας...», 223-224. Ευχαριστώ θερμά τον Μιχάλη Κάππα για τις σχετικές με το θέμα αυτό πληροφορίες.

95 Z. Gavrilović, «Observations on the Iconography of St. Kyriake, principally in Cyprus», *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. Α', Αθήνα 2003, 255-264.

96 Είχα λησμονήσει την ύπαρξη της παράστασης, επειδή δεν είχα δει φωτογραφία της και επειδή εθεωρείτο δημοσίευτη, αν και την αναφέρομε στην ανακοίνωση Λαμπροπούλου, κ.ά., «Μνήμη και λήθη», 270. Είχε ήδη μερικώς δημοσιευτεί ασπρόμαυρη μόνον η προτομή της αγίας Κυριακής από τον Δρανδάκη, «Ο σπηλαιώδης ναός», 86, αλλά και στο Gavrilović, «Observations», 257-258 fig. 5 και σημ. 7, όπου, παρά την αναφερόμενη επαναχρονολόγηση από την Μουρίκη στον 13ο αιώνα, δίδεται πάντα ο 11ος αιώνας.

λογιακός χρόνος εργασίας, παραγωγής και εκμετάλλευσης.⁹⁷ Η αγία Κυριακή με την αγία Ευλαλία εκ δεξιών και τον άγιο Νίκωνα εξ ευωνύμων. Δεν γνωρίζω σε ποιο βαθμό θα μπορούσα να προχωρήσω σε μια επί πλέον ανάγνωση αυτής της παράστασης (χρονολογούμενης κατά τη γνώμη μου μετά την ανύψωση της Λακεδαίμονος σε μητρόπολη) και κατά πόσο αυτή η ανάγνωση ανταποκρίνεται σε αυτό που λέμε ορίζοντα των προσδοκιών ενός αναγνώστη και ενός πιστού: η αγία Κυριακή ενοποιεί και συνέχει τις δύο λακωνικές πόλεις αυτήν της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής, τη Λακεδαίμονα, και αυτήν του θαλασσινού εμπορίου, τη Μονεμβασία, που αντίστοιχα συμβολίζονται με τον Νίκωνα τον Μετανοητή και την αγία Ευλαλία. Θρησκευτική συνοχή, ναι, αλλά ουσιαστικά η σοβαρή αντιπαλότητα των δύο αυτών επισκοπών, μητροπόλεων μόλις έχει αρχίσει.

97 J. Le Goff, *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail et culture en Occident: 18 essais*, Παρίσι 1977, ιδίως το δοκίμιο «Au Moyen Âge: Temps de l'église et temps du marchand», 46-65 και ειδικά le temps des drapiers, 66-71.

Εικόνα 1α. Κούνος – Πεντάκια Μάνης, Αγία Κυριακή. Κυρίως ναός, η αγία Κυριακή (α' μισό 13ου αιώνα).

Εικόνα 1β. Κούνος – Πεντάκια Μάνης, Αγία Κυριακή. Η αγία Κυριακή και οι μέρες της εβδομάδας (α΄ μισό 13ου αιώνα).

Εικόνα 2α. Κούνος – Πεντάκια Μάνης, Αγία Κυριακή. Η αγία Ευλαλία
(α' μισό 13ου αιώνα).

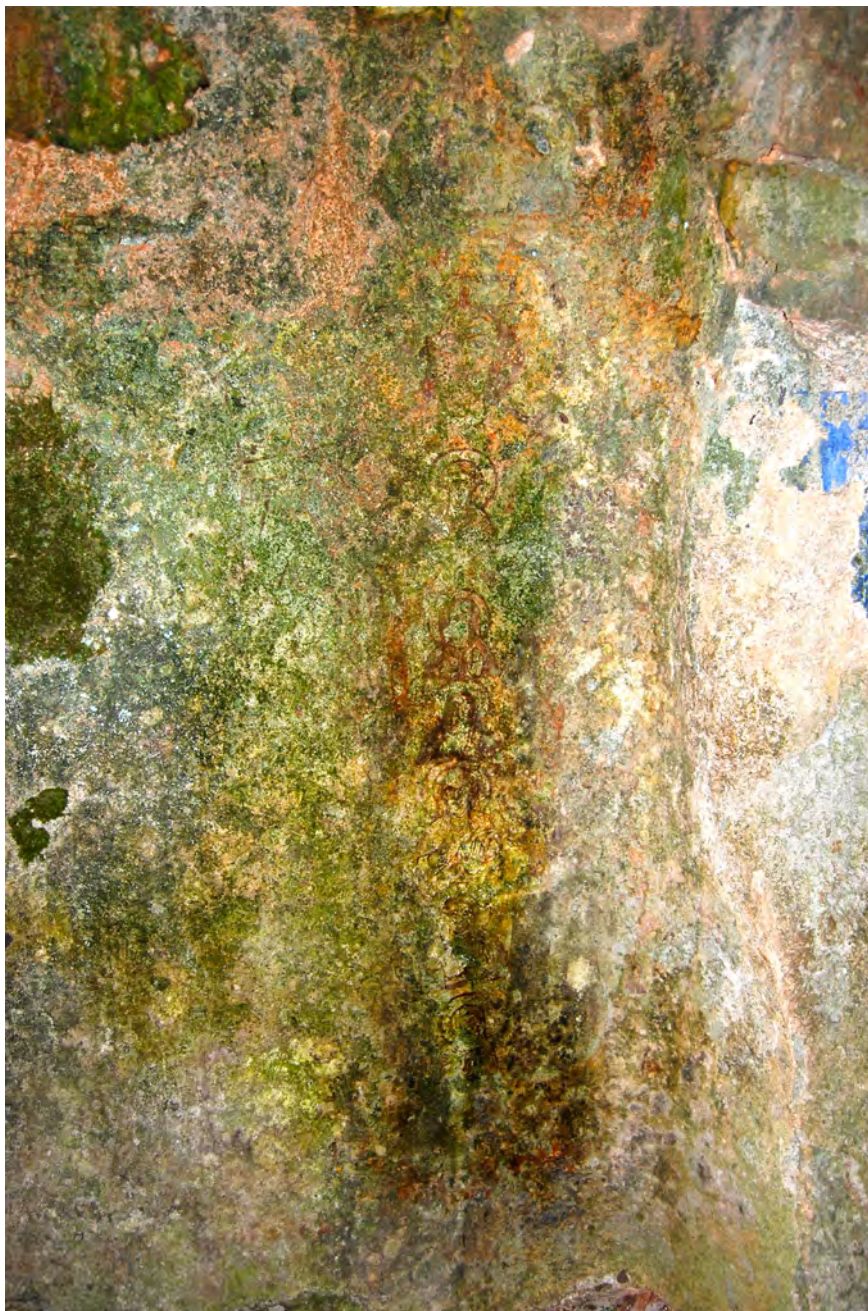
Εικόνα 2β. Κούνος – Πεντάκια Μάνης, Αγία Κυριακή. Ο άγιος Νίκων ο Μετανοητής (α΄ μισό 13ου αιώνα).

Εικόνα 2γ. Κούνος – Πεντάκια Μάνης, Αγία Κυριακή.
Κυρίως ναός, η αγία Ευλαλία, η αγία Κυριακή, ο άγιος Νίκων
(α΄ μισό 13ου αιώνα).

Εικόνα 2δ. (αγία) ΕΥΛΑΛΙΑ, Η ΑΓΙΑ ΚΗΡ(Ι)ΑΚ(Η), Ο ΑΓΙΟΣ ΝΗΚΟΝ Ο
ΜΕΤΑΝΟΗΤΗΣ (;)

Εικόνα 3. Κορογωνιάνικα Μάνης, Άγιος Φίλιππος. Η αγία Κυριακή
(τέλη 10ου αιώνα).